

Bizkaiko euskararen barne-egituraketaz: sartalde eta sortalde¹

*The sub-dialectal divisions of Biscayan Basque:
Western and Eastern areas*

Eneko Zuloaga San Román*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This paper deals with the Basque of Biscay: I analyse four features that are useful to differentiate western and eastern Biscay in dialectal terms. Even though the west/east distinction is widely used, I think it requires a more thorough analysis and refinement. This paper offers an approximation to the topic. For that purpose, I first review previous research on the subject and suggest that some often mentioned features can be excluded. Then, I discuss four useful features: a mid-vowel raising (*-o + -a > ua*), the plural sociative markers, the variants of the directional allative marker and variants *-de* & *-e* in the 3rd p. plural of the verb **edun*. I establish the present boundaries of each feature, and then I analyse the evolution of each of them in the last centuries on the basis of old and classical texts. This analysis helps clarify the history of these particular features and also the history of the Basque of Biscay. Moreover, it provides an opportunity to rethink theoretical approaches and methodological choices.

KEYWORDS: dialectology, diatopic variation, transition varieties, Western Basque.

¹ Bihoazkie nire eskerrak lan honen lehenengo zirriborroaren aurkezpenean interesa agertu zuten guztiei; bereziki, Joseba A. Lakarra, Blanca Urgell, Iñaki Camino, Gidor Bilbao eta Mikel Martínez-Aretari. Lan honek MINECOK finantzaturako «*Monumenta Linguae Vasconum* (V): periodización y cronología» [FFI2016-76032-P] ikerketa-proiektuaren eta Eusko Jaurlaritzaren «Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada» [IT1344-19] ikerketa-talde iraunkorraren babesaren babesa izan du.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Eneko Zuloaga San Román. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila. Letren Fakultatea. Unibertsitateko ibilbidea, 5 (01006 Vitoria-Gasteiz) – eneko.zuloaga@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0003-2579-6327>

Nola aipatu / How to cite: Zuloaga San Román, Eneko (2016 [2021]). «Bizkaiko euskararen barne-egituraketaz: sartalde eta sortalde». ASJU, 50 (1-2), 201-232. (<https://doi.org/10.1387/asju.22865>).

Jasoa/Received: 2019-09-23; Onartua/Accepted: 2020-06-03.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA: *Lan honetan Bizkaiko euskara dut aztergai; zehazki, Bizkaiko mendebala eta ekialdea bereizteko balio dezaketen lau ezaugarri aurkezten ditut. Orain arte ez da gaiari buruzko monografiko sakonik egin, eta lan honek hurbilketa izan nahi du. Izan ere, denok darabilgu gogoan banaketa hori, eta uste dut merezi duela zenbait ikuspegi eta ideia aztertzea eta zehaztea. Horretarako, aurretik egindako lan apurrak eta nik neuk lan honetarako baztertutako ezaugarriak aurkeztu ondoren, baliagarritzat jotako laurak aztertu ditut; zehazki, -o + -a > ua erdiko bokala igotzea, sozietiboko markak, hurbiltze-adlatiboaren markaren aldaerak eta *edun aditzaren 3. pertsona pluraletan -de plural-gilearen -de ¸ -e aldaerak. Ezaugarri bakoitzak egun duen hedadura mugatu ondoren, azken mendeotako bilakabidea aztertu dut testu arkaiko, zahar eta klasikoak oinarri hartuta. Horrek, gainera, bidea eman dit ezaugarri horien eta Bizkaiko euskararen historia hobeto ezagutzeko, eta ikuspegi teorikoari eta erabaki metodologikoei buruzko zenbait hausnarketa egiteko.*

HITZ GAKOAK: *dialektologia, bariazio diatopikoa, tarteko aldakiak, Mendebaleko euskara.*

1. Sarrera

Azken hamarkadan ugaritu egin dira euskalkien historiaren inguruko lanak: aurreko hamarkadetako saio bakanen ondoren, ematen du euskalkien bilakabide historikoaren inguruko zenbait ikerlerro finkatu eta sendotu direla; besteak beste, zenbait testu berri aurkitu izanak (bereziki Lazarraga eskuizkribua) eta euskalkien historia hobeto ezagutzearen onurez jabetzeak bultzada eman diete euskal dialektoen bilakabideari buruzko azterlanei.

L. L. Bonaparteren mapak erreferentzia dira oraindik euskararen dialektoez aritzean, baina ezer islatzekotan, euskalkien banaketa modernoa islatzen dute, XIX. mendearen erdialdekoa. Testu zaharrak begiratuta ikus daiteke printzearen proposamenak ez direla hain baliagarriak aurreko mendeetako banaketa dialektalak irudikatzen; nahiz eta erosotasunak eta ohiturak horra garamatzaten, hausnartu beharko genuke zentzurik ote duen eta egiazko arrazoirik dagoen *bizkaiera*, *goi-nafarrera* edo *zuberera* aipatzeko Erdi Aroko nahiz Bonaparteren sailkapenera bitarteko euskarari buruz jardutean. Euskalkiek aurreko garaietan izandako bilakaera aztertu behar da, loturak, jarraitutasunak, etenak, zubi-hizkerak, difusio-guneak eta bestelako gaiak argitzeko. Ezaugarrien banaketa espaziala ez ezik (bere dimentsio guztietan; cf. Britain 2002), ezinbestekoa da aztergai diren ezaugarrien alderdi kronologikoa ere aintzat hartzea.

Eremu linguistikoa hizkuntza-ezaugarrien bidez definitzen edo mugatzen dira, baina egia da dialektologiak ez duela lortu zenbait galdera zaharri erantzun biribila ematea. Zenbait ikerlerro edo ikuspegi nagusi egon arren, ikertzailetik ikertzaileira aldatzen dira irizpideak, eta horrek nolabaiteko arbitrariotasun-kutsua dakarkie azterlanei:

There is no basis for determining the nature or the extent of similarity required for the delimitation of dialect areas. Now the well-quoted notion of «a major bundle of isoglosses» can be seen in perspective —the dialectologist, and not a general theory,

determines what major means; and the dialectologist, while he recognizes that some isoglosses are more important than others, still operates on the highly unscientific principle of apparent similarity. (Davis 1977: 25)

Una classificació objectiva, exhaustiva, matemàtica, dels dialectes resulta pràcticament impossible per les variables que entren en joc (polimorfisme, diacronia en la sincronia, sinonímia, etc.) i, en general, per les ja sabudes misèries de la geolingüística, base d'aquestes divisions. (Veny 1985: 38)

Coseriu es aspaldi esan bezala, dialektokoak dialektologoek lan egin ondoren agertzen edo sortzen dira: «Los dialectos no existen antes, sino después de la comprobación de las áreas en las que se registran los fenómenos concretos del hablar» (1957: 137). Hori dela eta, behin baino gehiagotan gertatu da atzerrian nahiz gurean ikertzaile batek darabiltzan ezaugarriak beste batek ez aipatzea edo bigarren mailakotzat jotzea; batzuek eredu kuantitatiboa lehenesten dute, eta beste batzuek gakoa kualitatean da goela uste dute.

Lazarraga eskuizkribua agertu zenean, Lakarrak (2004: 14) ezaugarri bakar bat nahikotzat jo zuen (*deut* 'dut' aldaera) Arabako euskara dialektoko beregaintzat jotzeko, eta eginbidean dauden zenbait azterlan Arabako euskararen beregaintasunaren aldeko ikuspegia berresten ari dira; ikus Urgell (2020), Eraña (2020), Ondartza (2020).

Pereari (2007) jarraikiz, katalanak sei eremu dialektal ditu, eta horietako bakoitzak, Alguerakoak izan ezik, bere azpidialektokoak ditu; ekialdeko katalanak bost azpidialektokoak ditu, eta horiek hiru multzotan sailka daitezke: iparraldeko trantsizio-dialektokoak, Bartzelonakoa eta Tarragonakoa, eta *xipella* eta *salat* deiturikoak. Bada, ezaugarri bakar bat nahikoa da azken bi horiek definitzeko: lehenengoan *-e* > *-i* bihurtzen duen prozesu fonologiko bat (*par*[e] > *par*[i] 'aita'), eta bigarrenean latineko *ipse* eta *ipsa*-tik eratorritako artikulua erabiltzea (*ipse*, *ipsa* > *es* / *sa*: *es peix* 'arraina' / *sa cadira* 'aulkia'), *ille* eta *illa*-tik eratorritakoak (*ille*, *illa* > *el* / *la*: *el peix* 'arraina' / *la cadira* 'aulkia') erabili beharrean, ekialdeko gainerako eremuetan egiten den bezala. Ezaugarri horiek galbidean daude, eta galerak azpidialektokoak izatera hori galtzea ekarriko du (Perea 2007: 77).

Lan honen aztergaiari dagokionez, aspaldiko ideia bati helduko diot. Sarri gertatzen da testuak edo besteen azterlanak irakurri ahala gure gogoan ideiak eta irudiak sortzea; baina, denbora faltaz edo nolabaiteko inertziaz jokatu, ez dugu horiek berrikusteko eta egiaztatzeko betarik hartzen. Bizkaiko euskara dela eta, oraintsu arte dakidala ez da sartaldea eta sortaldea bereizteko azterlan sakonik egin: Ibarguen-Cachopín kronikan Bizkaiko hizkera batzuen arteko lotura aipatzen da, baina ikuspegi orokorrik eman gabe (Arriolabengoa 2008: 37; Zuloaga 2019);² badirudi, ostera, Kardaberatzen 1762ko dotrinan Bizkaiko euskarari buruz egindako bereizketa, Bermeo eta Bizkaiko hegoaldea aipatzen dituen, gogoan geratu zaigula: azken urteotan behin eta berriz berreskuratu du Zuazok, besteak beste, bere lanetan. Hau idatzi zuen Kardaberatzek bere lanaren amaierako ohar gisa (1762: 112-114):

Badacust ondo, Bizcai guztico Eusquera bat izan arren, verbaren batzuc ori [herri] batzuetan, besteak besteetan oi direala enzunas icusi, edo icasi dot, Orozco, ta Ze-

² Bizkai erdialdeko hizkera omen zen dotoreena: «este bascuence antiguo se habla perfectamente como de primero en su principio en la provincia que agora es llamada Viscaya, y lo mejor y más claro de ello y más elegante y pulido en la tierra que está entre Vermeo y Durango» (*apud* Arriolabengoa 2008: 39).

berioti Ochandianora, ta Plencia, eta Machichaco aldeti Munguiara, ta onunz verba batzuc, edo esateco moduac banaro, edo diferenteac dituezala. Baia Señoriooco beste lecu zabal andi, eta bazterretan bere aimbeste euscaldun euren modura nic ascotan enzun, eta diranac gustoz adietan nituan [...]. Onetara bat bereala, edo lenengoa eguiten ezta; baia bearrac eraguiten dau, Durango, ta Marquinati onunz beste moduric da; baia orrec ece bere esan gura ez dau.

Tamalez, ez dakigu zein ezaugarri edo erabilera zuen gogoan Kardaberatzek hori idatzi zuenean. Irizpideei dagokienez, herren xamar ibiltzen gara, halaber, Bonapartek handik mende batera eginiko sailkapenak begiratzen ditugunean.³ Bere azken sailkapena aintzat harturik, «bizkaiera» izendatu zuena hirutan banatu zuen Bonapartek: ekialdekoa (Markina aldekoa), mendebalekoa (alde batetik, Gernika, Bermeo, Plentzia eta Arratiakoa; beste alde batetik, Orozko, Arrigorriaga eta Otxandiakoa)⁴ eta Gipuzkoakoa (Bergara eta Leintz Gatzagakoa).

Printzeaz geroztik, Bizkaiko sartalde edo sartalde linguistikoari buruzko zeharkako aipamenak aipamen, oraintsu arte ez da egin eremu horiek mugatzeko balio dezaketen ezaugarriei buruzko azterlanik; artean, denok onartu izan dugu nola edo hala bazegoela halako banaketa egiterik, bagenekielako sozietiboko *-agaz & -akaz / -agaz & -akin* bikoteek edo *-rantz(a) & -ru(n)tz(a)* aldaerek ezker/eskuin zatitzen zutela jaurerria.

Monografikoa izatera iritsi gabe, aztergai horretara hurbiltzen den lehenengo lana Koldo Zuazok *Euskalkiak* (2014) liburuan idatzitako ataltxo da, ezaugarri jakin batzuk hautatu eta zerrendatu zituen lehenengoa. Lan horren arabera, Bizkaiko sartalde linguistikoan daude Uribe Kosta, Mungialdea, Txorierri, Arratia, Zeberio, Orozko eta Nerbioi ibarreko hizkerak; sartaldean, berriz, Lea-Artibai, Durango aldea eta Deba ibarrekoak. Tarteko hizkeren estatusa eman zien Zuazok Bermeoko, Mundakako itsasadarraren inguruko herrietatik Zornotzara bitarteko herrietako eta Ubidea-Otxandio-Legutio aldeko hizkerei; beraz, sartaldearen eta sartaldearen arteko muga zurruna Arratia eta Durango aldearen artean bakarrik irudikatzen du (Zuazo 2014: 180-181). Zuazok berak gerora argitaratutako *Mendebaleko euskara* (2017) lanean berretsi egiten da ikuspegi hori.

Beste alde batetik, Iñaki Gamindek ere eman ditu ezaugarri jakin batzuen mapak, ezaugarri eta aldaera batzuk Bizkaiko sartaldean eta beste batzuk sartaldean kokatzen direla erakutsiz. Gaminde (2007) lana argigarria da hainbat ezaugarri dagokienez: ezaugarrien azterketa kuantitatiboa egin zuen, eta, bere emaitzen arabera, Bizkaiko sartaldean daude Uribe Kosta, Txorierri, Nerbioi ibarra, Arratia eta Orozko; sartaldean, aldiz, gainerako guztiak, Ubidea eta Otxandio izan ezik, bi horiek aparteko talde bat osatzen dutelako (Gaminde 2007: 254).

Azken urteotan argitaratze-bidean dagoen *Euskararen Herri Hizkeren Atlas*a (EHHA hemendik aurrera) ere lagungarri da egungo eremu dialektalak aztertzeke. Besterik da ez ahaztea material horiek ez helburu, baina egiazko azterketa dialekto-

³ Halere, Elorduik (1995) argi apur bat eman zuen Bonapartek bizkaieraren sailkapenak egitean erabilitako irizpideez.

⁴ Durangaldeko zenbait herri (Mañaria, Iurreta, Durango bera, Izurtza, Berriz, Abadiño, Apatamonasterio...) sartaldeko azpieuskalkian kokatu zituen; ekialderagoko batzuk (Elorrio, Zaldibar, Mallabia, Ermua...), aldiz, Markina aldeko euskararekin batera.

logikoetarako lanabesak direla; hots, horiek oinarri hartuta ezaugarrien banaketaren irakurketa egin behar dela (Montes 1982: 89).

Lan honetan dakartzadan proposamenak gai konplexu batera ikuspegi diakroniko-koz eginiko hurbilketak besterik ez dira: eskueran ditudan materialak eta teoria linguistikoa hobeto ezagutu ahala berretsi edo zuzenduko ditut hemen esandakoak. Nire helburua da Bizkaiko euskara ezker/eskuin bereizteko baliagarri diren zenbait ezaugarri aztertzea: egungo ikuspegitik abiatuta, ezaugarri horiek orain hartzen duten eremua eta azken hiruzpalau mendeotan egin duten ibilbidea azaldu nahi dut, informazio geografikoaren eta kronologikoaren konbinazioak erabaki arealak hartzeko irudi osoagoa eta egokiagoa ematen duelakoan.

Aurreko mendeotako egoera linguistikoa aztertzeko, testuak izan ditut iturri; zehazki, gutxieneko ziurtasunez leku jakin batean koka daitezkeenak baliatu ditut, «aingura-testu» deitu izan direnak (ikus McIntosh *et al.* 1986; Mitxelena 1958; Larkarra 1996; Camino 2004a; Ulibarri 2013). Horrek kokapen ezezaguneko zenbait testu bigarren mailan geratzea ekarri du (Bilbo aldeko maitasun-kantak, Olaetxearen dotrina...), baina lan hau gaiaren inguruko lehenengo hurbilketa izanik, fidagarriago iritzi diot ziurtasunez koka daitezkeenak besterik ez baliatzeari. Halakoak erabilita hautatutako ezaugarrien mugak ziurtasunez finkatzea lagungarri izango zait etorkizunearan kokapen ezezagunekoak zehatzago kokatzeko.

2. Aurrekariez

Lan honen lehenengo bertsioa prestatu nuenean oso eskasak, zeharkakoak eta garatu edo azaldu gabeak ziren Bizkaiko euskararen sartalde/sortalde banaketa azaltzen zuten aipu edo lanak. Prestatzen hasi eta jendaurrean lehenengoz aurkeztu bitartean argitaratu zen Zuazo (2014) liburua, eta hark ekarri zuen argirik zenbait ezaugarriren inguruan, nahiz eta eibartarrak aipatutako zenbait ezaugarri ez zitzaizkidan lagungarri edo baliagarri iruditu lan honetarako, eta Zuazok orduan aipatu gabe utzitako ezaugarriren bat funtsezkotzat jo nuen. Lan honen lehenengo aurkezpena egin nuenetik argitaratu dena arte sei urte joan dira, eta bitartean Zuazo (2017) lan luzeagoa ere argitaratu da, mendebaleko euskara aztergai duena eta, besteak beste, sartalde/sortalde banaketarako hogeita zortzi ezaugarri proposatzen dituena. Hurrengo lerroetan labur azalduko dudanez, ordea, ezaugarri horietako asko ahulak iruditzen zaizkit.

Mendebaleko euskararen azpieuskalkiei buruzko ataletan, Zuazok (2014: 180, 2017: 69) bere ikuspegi orokorra azaltzen du lehenbizi (sartalde eta sartalde, bi azpieuskalki bereiziz), eta bere ustez banaketa hori hezurmamtzen duten ezaugarrien zerrenda eta iruzkin laburra ematen du ondotik. Aitzitik, irudikatzen duen proposamen orokorra askotan ez dator bat ondoren iruzkintzen duen ezaugarrien hedadurarekin. Eibartarrak Kardaberatzen aipu ezagunari jarraikiz egin izan du sartalde/sortalde banaketa: «Nik neuk Kardaberatzeekin egiten dut bat eta, hark bezala, azpieuskalki bi ikusten ditut: *sartaldekoa* eta *sortaldekoa*. Azpieuskalki horien erdian «tarteko eremu» bi egiten ditut: *Busturialdea*, iparraldean, eta *Otxandio-Ubide-Oleta-Legutio* alderdia, hegoaldean» (2017: 68). Alabaina, mendebaleko azpieuskalkiak bereizten omen dituzten hogeita zortzi ezaugarrien eremuak maparatuta, bakar baten mugak besterik ez dira hurbiltzen banaketa horretara: **edunen* adizkietako *-de* & *-e* pluralgileena,

bide batez Zuazo (2014) lanean ageri ez dena. Hogeita zortzi ezaugarri horietako bakoitzak hedadura jakin bat du, eta ikuspegi geografikotik begiratuta gehienek ez dute balio sartaldeko zein sortaldeko azpieuskalkiak bereizteko, izan jaurreri osoan aurki daitezkeelako, izan ez azpieuskalki osoan baina hizkera batean edo gutxi batzuetan besterik ez direlako erabiltzen.

Halaber, aintzat hartzekoa da Zuazoren proposamenak dibulgazio-lanetan agertu izan direla eta halakoetan ohikoa dela alderdi teoriko-metodologikoetan ez sakontzea; kasu honetan, baina, zenbait irizpideren bereizketa egitearen falta igarri dut: nahas-mahas agertzen dira arkaismoak eta berrikuntzak, hedadura zabaleko eta murrizteko gertakariak, sistematikotasunez erabiltzen direnak eta hitz gutxi batzuetan (ihartuta edo) ageri direnak, maiztasun handikoak eta eskasekoak, hitzunek sortutako forma berriak eta «joera»-k edo arian-arian gertatzen diren galerak. Alderdi horiek guztiak haztatu gabe zerrendatzen dira ezaugarri linguistikoak, eta zenbait kasutan behintzat buruhauste-iturri izan daiteke jokamolde hori: Zuazok (2017) berak sartalde/sortalde banaketaz ari dela aurkezten dituen isoglosa guztiak mapa bakar batean bilduko bagenitu, koherentzia gutxiko marra-anabasa azalduko litzateke.

Lan honetan, lehenengo hurbilketa gisa, Zuazorena baino ikuspegi askoz hertsia-goa erabiliko dut.

3. Hautaturiko ezaugarriak

Bizkaia linguistikoki sartalde/sortalde marra bertikal nagusi baten bidez bana daitekeen erabakitzea da lan honen helburua, bai eta marra hori jaurreriaren zein eremutan kokatu behar den argitzea ere. Ezagun da dialektologian dialektologoek hautatzen dituztela langai diren ezaugarri linguistikoak eta horien arabera irudikatzen dituztela gerora banaketa dialektalak: kritika franko etorri zaizkio dialektologiari, aipatutako jardunbidearen arbitrariotasun-kutsua dela eta. Lan honetan ere hautuak egin ditut nik neuk, jakina, baina irizpide jakin batzuen arabera baztertu ditut batzuk, eta onartu bestetzuk; funtsean, Caminok (2004b) proposatutako irizpideak baliatu ditut, eta zertxobait moldatu:

- a) Geografiari dagokionez, azpieuskalki osoan hedatutako formak bakarrik hartu ditut aintzat, eta azpidialektoaren ezaugarri eskusiboak, berrikuntza beregain arruntak edo inondik hedatutako ezaugarri supradialektalak diren aztertu ditut.
- b) Ezaugarri sistematikoak besterik ez ditut baliatu.
- c) Ezaugarriak berrikuntzak ala arkaismoak diren aztertu ditut, lehenengoak lehenetsiz; halere, arkaismo zehatz baten balio sailkatzailea defendatzen ditut.
- d) Kronologiari dagokionez, berrikuntza modernoak baztertu ditut, oraindik ikusteke baitago noraino irits daitezkeen; zehazki, 1850 baino lehenagoko testuetan agertzen diren ezaugarriak baliatu ditut.

Iragazki horiek ezarri ondoren, hasiera bateko ezaugarrien zerrenda nabarmen murriztu da, baina ateratako ondorioak sendoagoak direlakoan nago.

3.1. *-o + -a > ua*⁵

Bokalen interakzioen emaitzak aspaldi egin zitzaizkien deigarri euskararen iker-tzaileei. Mendebaleko euskarari buruzko lanak irakurrita, erraz ikusten da garrantzi handia eman izan zaiela bokalak hiatoan elkartzean sortzen diren aldaketei, gutxienez XIX. mendeaz geroztik: Añibarrok (Villasante 1967) zertzelada batzuk eman, Juan Mateo Zabalak (1848) Bizkaiko hizkerak bereizteko baliatu eta Bonaparte printzeak, bilbotarraren lanetik edanda, oso gogoan izan zituen.⁶

Ematen du *-o + -a > ua* bilakaerak Bizkaian hartzen duen eremua, oro har, nahiko egonkor mantendu dela azken ehun urteotan; izan ere, *Erizkizundi irukoi-tza* (EI hemendik aurrera) laneko datuak bat datoz, funtsean, mendearen amaieran Euskaltzaindiko inkestagileek *EHHA* rako zein Gamindek bere lanetarako (2002, 2007) bildutakoekin: aldaketa Bermeoraino sartzen da indarrez Bizkaiko iparraldean, kostaldeko zein Mundakako itsasadarraren inguruko herriak bilduta. Kostaldetik urrundu ahala, ordea, gorabeherak daude: bilakabidea sistematikoa da Bizkaiko ipar-ekialde guztian, baina Gernikatik eskuin gelditzen da, Forura, Arratzura, Ajangizera eta Mendatara iritsi gabe.

Gerora ere aipatuko dudanez, Zornotzako egoera arretaz aztertzea da, bai ezaugarri honetan, bai bestelakoetan; izan ere, udalerrri zabala da, hainbat auzo sakabanatu dituena, eta saillapen dialektaletan udal-barrutia unitate geografiko gisa erabiltzea arazo-iturri izan ohi da. Zornotza zabalean, tarteko hizkera baino gehiago, auzoen arabera banaketa linguistikoa dagoela ematen du (Etxebarria 2009). Hizpide dudan erregelari dagokionez, ekialderagoko hiztunekin hartu-eman sarriagoak izan dituzten auzoetan betetzen da, baina mendebalergo daudenetan ez. Bestalde, Bizkaiko hego-ekialdean ere sistematikoa da bilakabidea: Durango aldeko mendilerroak eten nabarmena dakar Dimaren (Arratia) eta Durango, Izurtza eta Mañariaren artean, hala ezaugarri honetan nola beste batzuetan. Durango aldearekin bat egiten dute, halaber, Bizkaiko hegoaldeko Otxandiok (Burgete & Gaminde 1991: 23) eta Ubidek (Gaminde 2007: 20), eta Arabako Legutiok⁷ eta Aramaiok (Ormaetxea 2002: 25-26).

⁵ Mendebalean entzuten diren gainerako formek *oalua* dituzte oinarri: Uribe Kosta aldean (Leioa, Erandio, Getxo, Berango, Sopela, Barrika, Plentzia, Gortiz, Lemoiz, Urduliz, Gatika, Laukiz, Maruri-Jatabe eta Mungiako zenbait auzo) *-o + -a > oo > ó* asimilazioa gertatu da (*basó* 'basoa'); *Rui* arauaren ondorioz, *ua > ue* bihurtzen da *-o + -a > ua* aldaketa gertatu den Bizkaiko herri gehienetan (salbuespen dira Mundaka, Lekeitio, Elorrio eta Ermua, non *Rui* arauak indarrak ez duen); asimilazioa are gehiago garatuz, Bizkaiko ipar-ekialdeko kostaldean (Ondarroan eta Elantxoben, baina ez —edo ez hainbeste— tarteko herrietan) ohikoa da *ua > ue > u* bihurtzea, eta azken hamarkadetan barnealderagoko herrietara ere (Amoroto, Aulesti, Munitibar, Berriatua, Markina, Etxebarria) hedatzen ari da erabateko asimilazio hori.

⁶ Elorduiren (1995) arabera, funtsezko ezaugarriak izan ziren Bonaparterentzat *Langue basque et langues finnoises* (1862) eta *Phonologie de la langue basque dans tous ses dialectes* (1868) lanetan Bizkaiko hizkerak banatzeko. *Le verbe basque en tableaux* (1869) lanean ere aintzat hartu zituen, baina ordu-rako konturatua bide zen bestelako ezaugarri linguistikoko batzuk ere erabiltzearen garrantziak. Hiatoetan eremu bakoitzean sortzen diren formen hedadurari eta banaketari dagokionez, begiratu De Rijk (1970) monografiko klasikoa eta Hualde & Gaminde (1997), Gaminde (2007) edo *EHHA-V* berriagoak.

⁷ Gaminde (1999) eta Carrera & García (2005) lanak begiratura, ematen du aldeak daudela Legutio herriguneko eta inguruko auzoetako (Elosu, Nafarrate, Urrunaga...) euskaren artean. Hemen hizpide dudan ezaugarriari dagokionez, aipatutako ikertzaileek emandako azalpen eta transkripzioak ikusita, badirudi herribilduan bertan eta Urrunaga aldean *-o + -a > ue* bihurtu dela, eta nahiz eta bilakabide horren aleak ere agertu, Elosu eta Nafarrate inguruan forma zaharragoa gorde dela.

Nolanahi ere den, komeni da ikuspegia Bizkaiaz harago zabaltzea; izan ere, *-o + -a > ua* bilakabidea arrunta izan da Euskal Herriko hainbat lekutan: Ipar Euskal Herriko eta Nafarroako datuak albo batera utzita, Gipuzkoako eremu zabal batean ere badago, Goierri eta Tolosaldearen hego-ekialdeko Gipuzkoa/Nafarroa mugaren inguruan izan ezik (ikus *EHHA*-Veko 1067. mapa).⁸

Ezaugarriaren kronologiaz denaz bezainbatean, ez dirudi *-o + -a > ua* aldaketa oso zaharra denik: XVIII. mendean ugaritzen da bilakabidea mendebaleko testuetan (Zuloaga 2020: § 4.5.2.3).

Bizkaian ez dago *-o + -a > ua* bilakabidearen aztarna ziurrik XVII. mendearen amaierara arte.⁹ Hain zuzen ere, *Bertso bizkaitarrak* (1688) sortan *oa* gordetzen da hiato gehienetan (3-6 *gurasoari*, 4-4 *versoan*, 5-3 *dinoan*, 5-6 *decretoa*), baina 32. ahapaldiak ahoskerari eta idazkera-hautuei buruzko informazio interesgarria ematen du: 32-1/7 *Al fin placentinoa*, / *Lequeitioco astoa*, / *zegaiti deusazu eguin* / *ain pasage gueis-toa?* / *Ez eroan ac gañean* / *Balan profeta falsua* / *espa lebaz frescoa*.

Lakarrak (1984a: 133-134) ez zuen *-ua* / *-oa* puntua zuzendu, eta horren kariatara gogorarazi zuen puntu horiek ez direla ezezagunak euskal testuetan, Barrutiak ere badituelako. *Bertso bizkaitarrak* sortako ahapaldi horretako puntuek erakutsiko lukete, beraz, idazleak (edo kopiagileak) gehienetan idatzitako *-oa* egiazki *-ua* ahoskatzen zela Bizkaiko sortaldeko hizkeraren batean XVII. mendearen amaieran, eta kasu honetan ere argi ikusten da idazkera gordetzailago ageri dela ahozko jarduna baino.

XVIII. mendean aurrera egin ahala *-o + -a > ua* arauaren adibideak ez dira beste fenomeno batzuenak bezain ugariak Bizkaian, nahiz eta han-hemenka banaka batzuk agertu.

Arzadunen testua gordetzaila da: adibide bakar bat ere ez dakar. Halaber, haren garaikide Urkizu durangarraren 1737ko liburuan 81 *dolorosuac* besterik ez dut aurkitu: pentsa liteke, bere bakantasunean, maileguaren egokitzapenaren ondorio dela, baina liburuan sistematikoki (5 aldiz) aurkitu dut *doloroso*, eta aintzat hartzekoa da 81 *dolorosuac* hori liburuaren amaierako kopletan ageri dela, non bestelako fonetismo batzuek liburuko aurreko ataletan ez duten lekua baitute. Urkizuren beraren 1740ko kopletan ez dago adibide bakar bat ere: 5 *devociñoac*, 46 *devoziñoa*, 48 *peticiñoa*, 64 *consueloa*.

Interesgarri litzateke Gernika, Bermeo eta Mundakako itsasadarraren inguruko herrietan zer noiz gertatu zen ikustea, fenomenoaren hedatze-prozesua hobeto eza-gutzeko; baina, iturri gutxi daude eremu horiek aztertzeko. Busturiako 1616ko

⁸ *EHHA*-Veko 1068. maparen arabera, singularrean ez dago *-o + -a > ua* aldaketarik Bergaran, baina bai pluralean (hots, *astoa*, baina *astuak*). Bestelako deklinabide-atzizkiak ezartzean ere *o > u* bihurtzen da (begiratu *EHHA*-Veko 1073. mapa eta hurrengoak). Zuazok (2006a: 58), aldiz, aldaketa Deba ibar osoan gertatu dela dio.

⁹ *Perutzoren kanta* delakoak (Gaspar Gómezen 1536ko *Tercera parte de la tragicomedia de la Celestina* laneko XVI. autuan agertzen da, Perutxo bizkaitarraren ahotan) «*Lelo lirelo çarayleloba* / *yaçoegua ninçan* / *aurten erua* / *ay joat gauraya* / *astor vsua* / *lelo lirelo çarayleloba*» dakar (Mixelena OC XII: 98). Ez naiz gai *erua* 'eroa' hori zeren ondorio den ziurtasunez ikusteko, baina kronologia horrekin eta XVI. zein XVII. mendeetako testuei begiratuta, pentsa daiteke errimak baldintzatutako (*erua - vsua*) forma dela, ez idazlearen edo «kantariaren» hizkerako ezaugarri idatziz jaso.

testu labur batean (Reguera 2012) *gurasoay* eta *ececoay* ‘etxekoei’ ageri dira. Andramendiko idazkietan (hizkera funtsean Zornotza-Muxika-Gernika ingurukoa dela onartuta) *oa* besterik ez dago (cf. bigarren idatziko *Jangoycoaren*). Apokrifoaz gerotzik, Gernika eta Bermeo aldeko egile zaharrenak Gandara eta De la Quadra dira, biak ere XVIII. mendearen bigarren erdikoak. Ez dakit Gandarak zein neurritan baliatu zuen bere sorterriko euskara —badirudi zaila dela testu batzuetako formak Gernikakoak zein Bizkaiko beste inongoak izatea—, baina 1768ra arteko testuetan *oa* gorde zuen: *cerucoa...* (1757); *Guernicacoa, gozoan, altzoan...* (1762); *besoac, gozoaren, gozoac, Jaungoicoari, ohaoc* (1764). 1768ko zortzikotan ere *oa* dago (*onguiroa, gogoa, Jaungoicoaren, beticoa*);¹⁰ «Ama maitegarriari bere jaiotzan» kantari *goso* dago, eta «Ardaoaren ganian» izenburua duen testuak ere *gozoa* eta *ardao* dakartza.¹¹

Bermeori dagokionez, De la Quadraren 1784ko testuak izan ohi dira datu-iturri nagusiak. Jaiotzez bilbotarra izanik eta ama Igorrekoa zuen arren, Bermeo inguruko hizkera baliatuko zuela adierazi zuen, hala eskatu ziotela eta.¹² Bada, De la Quadraren bi testuetan ez dago Bermeon egun entzuten den *uearen* adibiderik amaieran *-o* duten hitzei mugatzailea eranstea: *oa* gorde zuen halakoetan De la Quadrak. *Errosariyo* (1780) izeneko liburuan ere ez dago bokal-igotzerik.¹³

Ezaugarriak gaur egun hartzen duen geografiaz aritu naizenean bezala, azpiatal honetan ere lagungarri da ikuspegia zabaldu eta XVI.-XVII.-XVIII. mendeetan Euskal Herrian erdialderago zer gertatzen zen begiratzea: Arabako ipar-ekialdeko eta Gipuzkoako mendebaleko testu zaharretan (XVIII. mendea baino lehenagokoetan), salbuespen bakanen batean izan ezik, *oa* gordetzen da: *oa* dago Garibairen errefracuetan zein arrasatearrak bere historia-lanetan bildutako kantuetan, Debako Ana Urrutia-*ren* gutunean (*negocjoaç*) eta Martin Iturberen testuan (*dichosoan, ichasoan, achoa*). Tamalez, Arrasateko 1682ko ahapaldian eta Domingo Irure notario elgoibartarraren bertsoetan ez dago testuinguru aproposik aldaketa gertatua zenetz ikusteko. XVII. mendearen bigarren erdialdekoa edo amaierakoa da Amilleta antzuolarraren dotrina, non *oa* baita hiatoaren forma bakarra (*Jaungoicoa, satisfacinoan, santissimoaren...*).

XVIII. mendearen lehen hamarkadetan egoera bestelakoa da testu jakin batzuetan. Arrasaten desertore eta ijitoen aurka agertutako agindu batean *oa* besterik ez dago:

¹⁰ *amparua* ere badakar, baina badirudi *-o + -a > ua* aldaketa baino gehiago, gaztelaniazko maileguren egokitzapenaren (*o > u*) ondorio dela (OEH, s.v. *anparo*). Bestalde, Ensunzak (2013: 10) *iguesleua* irakurri zuen Gandararenean, eta erdiko bokal-igotzeari egotzi; halere, irakurketa-akatsa da Ensunzarena, Gandarak *iguesleua* baitakar.

¹¹ Dena den, lehen esan bezala, ematen du Gandarak Gernikakoa ez beste hizkera-eredu bat (ere) baliatu (eta/edo nahastu?) zuela bere testuetan. Ardoaren ingurukoan, kasurako, ez Bizkaiko baina erdialderagoko zenbait forma ageri dira: *gustorican, apaizac, nai du...*

¹² «[...] va escrita con algun cuidado, sacada de autores y en vascuense usual y tribal de este recinto de Bermeo, Mundaca, Albóniga, etc. en terminos usuales patrióticos y significativos con que se explican y dan a entender en sus conversaciones, ya porque así se pidió se dispusiera y ya por el util que de ello se origina» (De la Quadrak hizkuntzari buruz idatzitakoez, ikus Bilbao 1997: 253 eta hurrengoak). Halere: «Baina, Kardaberaz eta Olaetxea legez, bizkaiera-modu ahalik eta zabalenaren atzetik dabil» (Altziabar 1992: 69).

¹³ Halere, Bermeo aldeko XVIII. mendeko eskuizkribu anonimo batean *-o + -a > ua* (eta *ua > ue*) bihurturik agertzen da zenbait kasutan (Ensunza 2013: 11).

terminoac eta *gurasoa* (Ozaeta 1992). Ez dakit zehatz Barrutia jaiotzez aramaioarrak zein hizkera erabili zuen, baina bere antzerki-lanean badaude aztertzen ari naizen bilakabidearen hainbat adibide: *oa* gordeak nabarmen nagusi dira, baina *uaren* adibideak ere badaude¹⁴ (*zerukuak, mundukua, linduan...*). Bestalde, Nagore Etxebarriak (2007) argitaratutako 1708ko testuan (Bergara edo Antzuola aldean kokatu zuen), *oa* da forma bakarra.

-o + -a > ua aldaketaren lekukotasunak askoz ere ugariagoak dira Eibarko XVIII. mendeko udal-ordenantzetan: *jurisdiccínuan, Errigustietacuac, Jangoícuan, urtte gusttietaacuac* zein *municipaletacuac*. Iparralderago, Mutrikun, Maria Angela Txakartegiren XVIII. mendeko gutun laburrean *correoan* ageri da (Santazilia 2020 [2015]).

XIX. mendean, Gernikako 1801eko Gabon-kanta batean (Arejita 1993) *oa* da forma bakarra. Bizkaiko ekialdeko eta Gipuzkoa mendebaleko zenbait testutan, ordea, ugariak dira *-o + -a > ua* aldaketaren adibideak; egile batzuen lanetan (ia) sistematikoak dira. Bonaparte printzeak baliatutako eta/edo agindutako materialen arabera (Pagola *et al.* 2004), Bermeoko dotrinan *-o + -a > ua* aldaketak salbuespen bakanak ditu, Otxandioko dotrinan *-o + -a > ua* da joera nagusia eta Agustín de Burgoa otxandioarraren testuan ere askotan agertzen da bilakabidea. Egoera parekoa da Bizkaiko ipar-ekialdean: Ispasterreko erretrauetan eta Markina aldeko materialetan,¹⁵ eta 1800az goerotik ekialde horretan indartutako literatur erudian: *-o + -a > ua* ia sistematikotasunez ageri da Mogelen, Astarloaren eta Frai Bartolomeren lanetan. Badirudi, beraz, ezaugarriak XIX. mendeko Bizkaiko testuetan duen hedadura nahiko koherentea dela gerora XX. mendearen hasierako hiztunen ahotik ezaugu izan denarekin.

Gipuzkoako mendebalean, Oñatiko XIX. mende hasierako sermoietan *oa* da forma nagusia, salbuespen gutxirekin. Bergarako eta Leintz Gatzagako materialetan, aldiz, *ua* dutenak dira nagusi, baina *oa* ere ez da gutxitan ageri. Mendearen hasieran eta erdialdean, bestalde, sistematikoa da *-o + -a > ua* Antzuolako (1825) eta Leintz Gatzagako (1862) dotrina banatan (Uribe-Etxebarria 2008, 2011).

Hona hemen *astoa / astua* ereduaren eremuak irudikatzen dituen mapa:

¹⁴ Bide batez, Bertso bizkaitarretan bezala (begiratu 13. oin-oharra), Barrutiarenean ere badago *-oal -ua* punturik: cf. *munducua / santuagoa, templuan / aoan* (*apud* Lakarra 1984a: 134).

¹⁵ «Markinako Dotrina-1» izendatutakoan izan ezik, non *ua* duten formak salbuespen baitira. Uriartek itzuli zuen, «en bascuence literario de Marquina» (*apud* Larrinaga 1958: 420), eta «literario» horrek eragina izan bide zuen. Cf. Zabalak (1848: 54) Markina aldeko eufoniez esandakoak: «Las más célebres son las marquinesas. [...] Consisten estas eufonias en que para mayor suavidad del habla alteran las cuatro vocales últimas al contacto con otras. La *e* encontrándose con la *a*, *o* ó *u*, se muda en *i*: á la *i* al roce con cualquiera de las otras cuatro: se le añade una *j*, pronunciada á la latina, y mejor una *y* consonante [...] y á la *u* en igual caso una *b*: y finalmente la *o* se cambia en *u* antes de *a* y de la *e*. Por ejemplo lo que en pronunciacion natural se dice “leikean, daguián, beguie, cinaio” se dice en marquinesa “leikían, daguiyan, beguiye, cinaiyo”. En natural “daroa, nintzácuen, ninduan, dozue”: en marquinesa “darua, nintzácuen, ninduban, dozube”. Argigarri dira, halaber, Apoita Bolibarkoaren bederatziruunetako (1788) adibideak: *glorijosua, pareric bagacuetan, Aingueruzcua, poderosua* eta abar.

1. irudia

Ezker-eskuin: *astoa* / *astua* (eta eratorriak) eredua

3.2. Soziatiboaren aldaerak: *-agaz & -akaz* / *-agaz & -akin*

Soziatiboan, *-gazen* gainean eratutako markak, *-agaz* singularra eta horren gainean eraikitako *-akaz* plurala, dira mendebaleko euskararen ezaugarri bereizgarriena-erikoak, eta beste euskalki batzuetako hiztunei belarrira edo begira jarraian ematen diete. Gaur egun, ordea, *-akin* ere arrunta da Bizkai ekialdean pluraleko formetan (*-agaz & -akin* daude, hortaz, singularrean eta pluralean, hurrenez hurren), eta Bizkaiko erdialdeko herri batzuetan biak entzuten dira.¹⁶ Singularreko eta pluraleko marken banaketari dagokionez,¹⁷ Gaminderen mapa bati jarraikiz (2007: 113), singularrean eta pluralean *-agaz* eta *-akin* erabiltzen dira hurrenez hurren Bizkaiko ipar-ekialde osoan eta Durangaldearen ekialdean, Gipuzkoarekin muga egiten duten herrietan. Ondarroatik Mundakako itsasadarrera kostaldean barrena hurbildu ahala, Ispaster, Ereño eta Kortezubitik ezker dauden herrietan, Busturiara eta Mundakara bitartean (baina ez Bermeon) *-akaz* eta *-akin* entzuten dira pluralean. Zornotzan auzoen arabera aldatzen dira erabilerak: Durangotik hurrago dauden herrietan *-akin* arrunta da pluralean, baina ez bakar; Arratia eta Txorierri jo izan duten biztanleen auzoetan, aldiz, *-akaz* darabilte. Muxikan ere parekoa da egoera: Zornotza bezala, oso

¹⁶ Azkue konturatua zen: «Aunque un tiempo los sociativos *gaz* y *kin* se hayan semánticamente distinguido [...] son sinónimos: el primero, del dialecto B; el segundo, con algunas variantes *ki*, (*kila*, *kilan*), de los demás. Uno y otro se oyen simultáneamente en B-l-m-mo-ond-otx.; pero reservando *gaz* para el singular y adjudicando a su compañero el papel de agregarse a los artículos plurales *ak* y *ok*» (1925: 337).

¹⁷ Mugagabea dela eta, gaur egun, aurreko mendeetako testuetan legez (cf. Mallabiko *Malleagas forua gaitic* esatera edo Zumarragaren gutuneko *Anso Garçia gaz*), *-gazen* eremua zabalagoa da *-akaz* pluralarena baino; hots, *-akin* plurala erabiltzen den Bizkaiko hizkeretan *-gaz* da nagusi mugagabeen. *EHHA*-Veko datuen arabera (ikus 1079. eta 1156. mapak), *-gaz* mugagabearen eremuak oro har bat egiten du Bizkaia eta Gipuzkoa bereizten dituen muga politiko-administratiboarekin: Bizkai osoan dago *-gaz* eta jaurerrian Berrizen besterik ez da jaso *-kin* mugagabeen. Bizkaitik kanpo, Aramaion eta Leintz Gatzagan ere *-gaz* ageri da (Aramaion *-kin*ekin batera). Gipuzkoako mendebalari dagokionez, *-kin* da orokor, nahiz eta Eibar-Elgeta aldean, Beasain aldean legez, *-gin* aldaera ere badagoen.

herri zabala da inguruko aldean, baserri-auzo sakabanatu asko ditu eta tokiko hiztunek eguneroko bizimoduan nora jo duten, hango hizkerarekin egin dute bat. Banaketaren muga ez omen da garbia, baina Derteanoren (1985: 307) arabera pluralean *-akaz* da nagusi Gorozika auzoan, eta *-akin* Ibarri aldean.

Nahiz eta Iurreta, Durango, Izurtza eta Mañaria geografikoki hego-ekialdeko eskualde batean egon, bietarik bildu zituen Gamindek, eta Mañarian *astuekas* dakar EHHA-Veko 1081. mapak. Bizkaiko hegoaldeko herrien artean Otxandion biak entzun daitezke (Burgete & Gaminde 1991: 57 eta hurrengoak), baina Ubidean *-akaz* dago (Gaminde 2007: 113). Badirudi, beraz, *-akin* plurala Bizkaiko ipar-ekialdean eta Gipuzkoarekin muga egiten duten herrietan dabilela indartsuen, baina ez dela erdialderagoko eskualde-buruetan erabat sartu: Gernikan¹⁸ eta Bermeon *-agaz* & *-akaz* sistema da nagusi, eta Durango aldean *-agaz* & *-akin* bikoteak ez du iparralderago duen indar bera: beranduago sartu bide da inguru hartara.

Gipuzkoako mendebalean *-akin* atzikia inguru horretako lehenengo testuetarik ageri da, gehienetan forma pluraletan, baina baita singularretan ere:¹⁹

Horixe zen, esate baterako, Antzuolako egoera xvii. mendean. Amiletaren ikasbidean erabatekoa da *-kin* pluralean: *munduco gaucequin, aren mandamentuequin, vere pasino santuco mercimentuequin...* Singularrean, ostera, *-gaz* nahiz *-kin* erabili zituen, biak neurri beretsuan: *cegaz, Jaungoicoagaz, odol preziosoagaz* bezala, *Aita omnipotentearquin, Espiritu Santuarequin, aren gorpuzarequin*. Irureren poesian adibide bi daude, biak dira singularrekoak, eta bietan dago *-gaz*: *agaz* ‘harekin’ eta *esperançagaz*.²⁰ Iturberen hiru adibideak ere singularrekoak dira, eta bitan dago *-gaz* (*Mellorcagaz, zuzgaz*) eta baten *-kin* (*orrequin*). xviii. mendeko Barrutiak ere *-gaz* eta *-kin* erabili zituen singularrean, baina *-kin* sarriago. (Zuazo 2006b: 1011)

Zuazok aipatutako egileen testuetatik kanpo, Arrasateko xviii. mendearen hasierako udal-aginduan *orregas* dago mugagabea, eta *-akin* pluralean: *biursen direanaquin, euren obligazinoaquin*). Halaber, *-akin* dago Eibarko 1754ko ordenantzetan, pluralean: *cedulequin ó probisinuequin, andicharequin, capittulubequin*. Horiek ikusita, bistan dago sozietiboko marken banaketa aldatu egin dela azken hiruzpalau mendeotan: *-gazek* eta *-agazek* ere izan dute lekurik Deba ibarrean,²¹ eta aipatutako

¹⁸ «Sozietiboan *-GAS* dago singularrean eta *-KAS* pluralean: *bategas, santarragas, baloiegas, Donostikoagas... gurasoakas, boyoakas, Barrutikoakas, eureka...* Hala ere, lantzean behin *-KIN* sozietibo marka ere erabiltzen da Gernikan plurala egiteko, transkripzioan bertan ikusten den bezala: *ta gero* eurekiñ *ein gendun berba*» (Ensunza 2009: 11).

¹⁹ Mikel Martínez-Aretak (komunikazio pertsonala) diostanez, sozietibo pluraleko markei lotuta bereizketa garrantzitsu bat aipatu behar da: Bizkai sartaldean eta Gipuzkoan sozietibo pluraleko atzikia, *-akin*, zuzenean gehitzen zaio absolutibo pluralari (Bizkai sartaldeko *-akaz* < *-ak* + *-gaz* den legez), ekialderago ez bezala, *-e* genitiboari eransten baitzaio. Horrek halako hibridotasun bat islatzen du Bizkai-Gipuzkoetan *-akin* plurala darabilten hizkeretan: hori darabilten hizkerak erdi-ekialdekoekin lerrotatzen dira posposizioan, baina ez eraketa morfologikoan (absolutiboa *vs* genitiboa oinarri).

²⁰ Kasu horretan, halere, instrumentalaren eta sozietiboaren aldeko sinkretismoa gertatu delakoan nago, eta horren alde egiten du *a + a* bilkuran *ea* disimilaziorik ez agertzeak.

²¹ «Sozietibo pluralean *-kin* erabiltzen da Deba ibar osoan, eta baita singularrean eta mugagabea ere hizkera gehienetan. Besteetan, berriz, nahiz eta *-kin* izan ohikoena, *-az* ere bada. Ermuan, Eibarren eta Debagoienean —Aramaion, batez ere— entzuten da *-az*, baina adinekoen jardunean gehienbat [...]. Nabarmenezkoa da Eibarren *-az* atziki berbera erabili dela bai singularrean eta bai pluralean: *etxia(a)z, astua(a)z, txikixa(a)z* singularrean, eta *etxieaz, astueaz, txikixeaz* pluralean» (Zuazo 2006a: 75, Areta 2003ri jarraituz).

testu zaharretan *-akaz* formarik agertu ez arren, arretaz aztertzeakoak dirudite Zua-zok zenbait laguntzailereren bidez Leintz haranean bildutako denbora-kutsuko formek: «Estepan Plazaolak Arrasateko Udala auzoan entzundako *egunokaz eztot ikusi* aipatu zidan, eta Jon Errastik, era berean, Eskoriatzan jasotako *urtiokaz pasau dittuk danok*» (Zuazo 2006a: 75).

Bizkaiko 1800 aurreko testuei dagokienez, *-agaz* & *-akaz* bikotea da ia bakar: *-kin* bakarra aurkitu dut, eta Kapanagaren liburuan agertzen da, mugagabeen eta erlatiboari loturik: 62 *Graçia, zeinequin parcaetan iacuçan culpa igaroac, eta goardetan gaituçan etorquizunetarean*.²² Egia esatera, ez dakit zer dela-eta baliatu zuen behin *-kin* Kapanagak, baina ez dut baztertzen Mañaria aldean forma arrunta izan arren, bere dotrinan oro har *-gaz*, *-agaz* eta *-akaz* hobetsi eta sistematizatu izana *bizkaitarra-gotzat* zuelako.

Gerora Bizkaiko erdialdean deskribatu diren gorabeherak aintzat hartuta, ez zitekeen bitxia *-akin* atzizkiaren adibideren bat aurkitzea; baina, garai zaharretan, Andramendiko idazkiek *-gaz* dute mugagabeen, *-agaz* singularrean eta *-akaz* besterik ez dute pluralean (*escutari ascogas*, *Ubillos gas*,²³ *arma gueçi barriacas*). Bestalde, Gandararen testuetan *-akin* dago singularreko formetan, baina aintzat hartuta *-akin* soziati-boak Bizkaian gaur egun (eta, gutxienez, XIX. mendeko zenbait testutan) izan duen erabilera bakarra pluralekoa izan dela eta Gernika aldean oraindik *-akaz* nagusi izan arren *-akin* baliatzen denean pluralerako egiten dela, uste dut honako adibide hauetan bere sorterrian ohikoa ez zen forma erabili zuela Gandarak:²⁴ «*Judaco Lioia, bere / orro suz betearequin, / aguertuten zan gogorto / guizaqui tristearequin*» (1752); «*Biozaquin deyogun / chinchirira*» (1757); «*Jesus onenarequin / ceurorren icena*» (1768).

Gandarak *-gaz*, *-agaz* eta *-akaz* ere baliatu zituen, dena den: «*ez aztu / ardaoagaz, Anchon*», «*Agur, sein maitea, / ceugaz da baquea*», «*cerbait gueiagogaz*» (1757); «*Azan vicitza, Garratza; / da beragaz contu latza*» (1762); «*Da guztiala / chit liberala / Ceugaz, Maria, ciertu*» (1768). Gernikako 1801eko Gabon-kantan ere *-agaz* & *-akaz* bikotea besterik ez da ageri.

De la Quadraren testuan *-agaz* da singularreko forma bakarra, eta *-akaz* dago pluralean, ez *-akin*:

Behin ere ez dugu aurkitu *-requin*. Bi aldiz aurkitu dugu *X-egaz Y* egitura bi izen edo IS lotzeko, *X eta Y* bailitzan: «eguingo dozus-zala baqueac neugaz justicija divinoaren artian» 'egingo dituzu bakeak ni eta justizia dibinoaren artean' (Ex. 56), «eguin biar dozus, santu baquetzuba, oneicaz neure artian baqueac» 'egin behar dituzu, santu baketsua, hauek eta nire artean bakeak' (Ex.62). (Bilbao 1997: 266)

²² Nolanahi ere den, aintzat hartu behar da 1780 aurretik ez dagoela testu ezagunik Bizkaiko iparkialdean, eta inguru hartan existi zitekeela lehenagotik.

²³ Arriolabengoaren (2008: 116) irakurketa da *Ubillos gas*; Mitxelenak *Vbillos* [...] eman zuen (TAV § 3.2.9).

²⁴ Cf.: «Hala ere, harrigarri suertatzen da Gandara gernikarraren testuan *-kin* atzizkia erabiltzea soziati-bo singularrean, honek goian aipatutako multzoetatik hirugarrengoan kokatuko bailuke Gernikako euskara, hau da, Gipuzkoako mendebaleko hizkeren barruan. Pluralean erabiliko balu, ordea, ez litzateke hain harriztekoa. Izan ere, gaur egun Gernikan eta inguruko herriak diren Errigoiti, Kortezubi eta Ereñoko hizkeretan, behintzat, *-kin* atzizkia ere aurki genezake pluralean, baina ez da batere sistematikoa, *-kaz* ere erabiltzen baita» (Ensunza 2013: 10).

Halaber gertatzen da *Errosariyo* (1780) lanean: 9 *Jangoicoen vorondate santubagaz*, 9 *humildade eta odedenciya perfectoagaz*; 4 *lagun devotoacaz*, 18 *unzé lodi tropeacaz* eta abar.

Egile garaikideak izan arren, sozietiboko marken erabileran ez dago erabateko batasunik Markina aldeko XVIII. mendearen amaierako eta XIX.aren hasierako idazleen artean: Apoitak bolibartarra eta Frai Bartolome aritu ziren gerora ere ezagutu den banaketatik hurbilen (*-gaz* mugagabea, *-agaz* singularrean eta *-akin* pluralean): esate baterako, *ceinegaz*, *lagunciagaz*, *obedienciya andi bategaz*, baina *ceruco ainguerubaquin*, *areequin*, *aequin* dakartza Apoitak 1778ko bederatziruurretan (Altzibar 1992: 93-96). Juan Antonio Moglek (*Confesino ona* eta *Peru Abarca* begiratu ditut), aldiz, *-agaz* & *-akaz* bikotea besterik ez zuen erabili, eta beste horrenbeste egin zuen Pedro Astarloak (1816-1818).

XIX. mendeko Bonaparteren ondareko materialetan, singularrean *-agaz* besterik ez da ageri Bizkaian, eta *-akin* Oñati (*-kirekin batera*)²⁵ eta Bergara aldean (azken horretan *-az* ere badago). Pluraletan *-akaz* da forma nagusia, eta Oñatin eta Bergaran *-akin* eta *-rekin* agertzen dira. XX. mendearen hasieran, bestalde, Azkuek zuzendutako *EI* lanean Gipuzkoako herrietan *-kin* jaso zuen mugagabea, eta Bizkaiko *-kin* bakarrak Ermuan eta Mallabian bildu ziren, horiek ere mugagabea (cf. 25. galdera, 175. mapa).

Arabako testu arkaiko eta zaharrek aparteko aipamena behar dute; izan ere, sozietiboko marken egoera Gipuzkoan baino are nahasiagoa da: ematen du testua zenbat eta luzeagoa izan, hainbat eta nahasiagoa dela sistema. Landucciren hiztegian sozietiboa *-kin* eta *-akin* besterik ez daude (*enequin*, *eurequin*, *çuequin...*; *vesteren emazteaquin essin*, *vere personeaquin*, *oyñaquin çapaldu...*), baina Lazarraga eskuizkribuan nahasiagoa da egoera:

Sozietiboan bi forma —eta joera— gurutzatzen dira: mendebaldeko hizkeren *-gaz* eta erdialdekoen *-kin*. Bakoitza hurbilagotik aztertu aitzin, erran dezagun eskuizkribuan *-gaz* aldaera dela ohikoena (126 agerraldi, singularra, plurala eta mugagabea batera harturik: *-gaz* 119, *-kaz* 7) eta *-kin*, berriz, bazterrekoa (27 agerraldi, denak batera harturik) (Mounole 2020: § 3.3.10).

Betolatza zebilen bere bizkaitar egile garaikideengandik hurbilen sozietibomarketan, *-agaz* erabili baitzuen singularrean eta *-akaz* pluralean.²⁶ XVIII. mendean, García Albeniz araiarrak *-agaz* eta *-akin* erabili zituen singularrean, eta *-akin* pluralean.

²⁵ Gamiz sabandoarrak ere badu *-ki* aldaera (*-akin* eta *-agazekin* batera): «*ni joan nai zurequi eta / zuc estuzu nay*», «*ene biotzeco / farala ralarequi*». Legutio aldeko egungo euskaran ere entzun daiteke: *Idixteki ein dot makiñan* 'Idiekin goldatu du' (Carrera & García 2005: 81).

²⁶ «Pecatu veniala bederatz gaucagaz parcaetan dá» atalean itxuraz *-agaz* behar luketen bederatz *-acazak* direla eta, Mitxelenak (*OC XI*: 191) inprimatzailearen edo itzultzailearen akatsak ikusi zituen; Zuazok (1998: 76) mesfidati irakurri zituen Mitxelenarenak, eta gerora agertutako Lazarraga eskuizkribuko banaketa anitza ikusirik, tentuz aztertu beharreko kontua dirudi; nolana ere den, itxuraz «behar ez zuten lekuan» dauden *-akaz* horiek pasarte bakar batean eta elkarren jarraian agertzeak, eta lanaren gainerako atalean Betolatzak *-agaz* & *-(a)kaz* ondo bereizteak pentsarazten dit errenteriarra ez zebilela okerreko bidetik.

Hona hemen soziatiboko marken ereduak irudikatzen dituen mapa:

2. irudia

Ezker-eskuin: *-agaz* (sg.) & *-akaz* (pl.) / *-agaz* (sg.) & *-akaz* (pl.) & *-akin* (pl.) / *-agaz* (sg.) & *-akin* (pl.) ereduak

3.3. Hurbiltze-adlatiboa: *-ra(n)tz(a)*, *-ru(n)tz(a)*, *-ro(n)tz*

Hurbiltze-adlatiboak euskaraz dituen aldaeren artean *-rantz(a)*, *-ru(n)tz(a)* eta *-rontz* agertzen dira mendebaleko testuetan eta egungo hizkeretan.²⁷ Bizkaiatz denaz bezainbatean, *-rantz(a)* / *-ru(n)tz(a)* formek lurraldea sartalde/sortalde zatitzen dutela aipatu izan da, baina kasu honetan ezker/eskuin banaketa horretan sortzen den ekialdea aurreko bi ezaugarriena baino txikiagoa da. *Elko*, *EHHAko* eta Gaminderen lanetako datuak ez datoz guztiz bat aldaeron eremua zehaztean,²⁸ baina bistan dago *-rantz(a)* aldaerak hartzen duela jaurerri gehiena, eta *-ru(n)tz(a)* Bizkaiko ekialde muturreko herrietan besterik ez dagoela. Soziatibo pluralaz aritzean aipatu dut *-akin* (hots, ekialdean arruntagoa zen forma) erabiltzen zela Muxikako Ibarruri inguruan, eta ezaugarri horretan ematen duela hiztunek gehiago begiratzen diotela sortaldeari. Bada, hurbiltze-adlatiboan ez da halakorik gertatzen, sartalde zabaleko eta erdialdeko *-rantz(a)* aldaerak hartzen baitu Muxika osoa.

Gaminderen mapa berrienaren arabera (2007: 120), *-rantz* eta *-runtz* lehian daude Durangon, eta *-ru(n)tz* besterik ez dago ipar-ekialdean eta Durangotik eskuin dauden herri batzuetan; zehazki, Berriz, Abadiño, Zaldibar, Atxondo, Ermua, Eloorrio, Markina, Etxebarria, Bolibar, Ondarroa, Munitibar, Aulesti, Gizaburuaga eta Amoroton. Ispasterren *-rutza* dago, eta Bizkaiko gainerako udalerrri guztietan *-ran-*

²⁷ Aldaera nagusi horiez gain, badaude bigarren mailakoak ere. Bigarren mailako aldaerez eta atzizkiaren etimologiak, begiratu Gómez (2005) eta, berrikiago, Lakarra (2008: 484) lanetan proposatutakoak.

²⁸ *Elk* (24. galdera, 174. mapa) Ibarangelun, Ean eta Lekeitio eman zuen *mendirutz*; Durangaldean ere aldaera hori zen nagusi, Iurretan izan ezik (*-rantza*). *EHHA*-Veko 1104. mapan, aldiz, *itxosorantz* ageri da Mundakako itsasadar guztian eta Lekeitiora bitarteko (hori barne) herrietan. Bestalde, Mañarian eta Berrizen *itxasorantza* ageri da.

tza, *-rantz* edo *-ratz* daude (Gaminde 2007: 119-120). Aramaion *-rutze* (Ormaetxea 2002: 65) dago, Legutio aldean *-rantza* (Gaminde 1999: 247) eta Deba ibarrean *-rutz(e)* (Zuazo 2006a: 77).

Ez da erraza testu zaharretan hurbiltze-adlatiboak aurkitzea: jakina da gehienak erlijio-testuak direla, askotan laburrak gainera, eta horrek murriztu egiten ditu berez atzizki erabilienean artean ez dagoen hau agertzeko aukerak. Halere, aurkitu ditudan adibide bakanen banaketa koherentea da gaur egun ezagutzen denarekin: Bizkaiko ekialdeko zatitutan 1688ko bertso bizkaitarretan, esate baterako, *aurreronçean* eta *gorunçecoa* ageri dira, baina ez dakit lehenengoa Bizkaiko ekialde horretan erabiltzen zen ala bertsoen kopiagile gipuzkoarrak bere hizkerako forma sartu zuen.²⁹

XVIII. mendean, Gandara gernikarrak ez zuen hurbiltze-adlatiborik baliatu eta De la Quadrak *aurrerancian* eta *osterancian* bezalakoak ditu, aurreko datuen argitan espero zitekeen bezala.³⁰ Halaber, *-rantz* besterik ez dago *Errosariyo* liburuan (*osterancian*, *osteranzeco*, *aurrerancian*...). XIX. mendearen hasierako idazleengan egoera ere ez da harrigarria: *-rutz* zein *-etaruntz* aurki daitezke Mogelen, Astarloaren eta Frai Bartolomereren testuetan, eta Bonaparte ondareko materialetan ere ekialdeko ibarretan ageri da *-ru(n)tz(a)*.

Gipuzkoako mendebalean *-rutz* agertzen da hala Barrutiaren antzerki-lanean nola Eibarko ordenantzian (Zuazo 2006b: 1012), eta aldaera hori dago, orobat, Lazarraga eskuizkribuan: *aetaruç*, *aen alderuç*, *beguira canpuruç*... Landuccik *etorri onuç*, *lecu bateruç*, *escuvirusç*, *esquerrerusç*, *barrurusç*, *veruç*, *goruç*, *aronz*... ditu, eta Urduñako XVII. mendeko hiztegitxo batek «*hacia aca - onuz*» dakar (Ros 2011: 394).

Hona hemen adlatiboko marken ereduaren eremuak irudikatzen dituen mapa:

3. irudia

Ezker eskuin: *-ra(n)tz(a)* | *-ra(n)tz(a)* & *-ru(n)tz(a)* | *-ru(n)tz(a)* aldaerak

²⁹ Kopiagileaz eta testuaren bestelako arazoez, begiratu Lakarraren (1984a) edizioa.

³⁰ Bizkaiko hego-mendebalean eta Aiara aldean *-rantx(a)* aldaera ere ageri da, nahiz eta sistematiko-tasunetik urrun egon, XVII. mendean geroztik (cf. Zuloaga 2013; Ulibarri 2015: 187).

3.4. Pluralgileak: *daude* - *dabe* 'dute' sailekoak

**Edun* aditz laguntzaile iragankorraren hirugarren pertsona pluraletan ergatiboak bi aldaera ditu Bizkaiko euskarari, testu zaharretan zein gaur egungo hizkeretan: *-de* (*daude*) eta *-e* (*dabe*).³¹ Ematen du lehenengoa Bizkaiko sartaldean gordetako arkaismoa dela. Bi aldaera horien eta erdialde zabaleko hizkeretako *-te*-ren jatorriari dagokionez, aldaeren historiarako gogoan hartzekoa da Trasken proposatutako (1995: 231) eta Lakarrak (2013: 293) *Trasken lege* deitutako *-del-tel-e* < **-de* bilakabidea. Aipatutako hiru formen jatorria, beraz, berbera litzateke: **-de*.

Bizkaiari dagokionez, harrigarri begitantzen zait Zuazok *-de* pluralgile hori aipatu ez izana *-te* aldaerak Euskal Herrian duen hedadura azaltzen duen mapan (2014: 213), ez sartaldeko eta sartaldeko bizkaiara bereizteko aurkeztutako ezaugarri sortan (2014: 184 eta hurrengoak), nahiz eta gerora (Zuazo 2017: 84) gehitu egin duen. Eibartarraren mapa bestelako daturik gabe erabiliz gero, pentsa liteke Euskal Herriko erdialde zabalean *-te* dagoela, eta mendebalean eta ekialdean *-e*. Banaketa hori ikusita eta Bartoliren irizpide klasikoak aintzat hartuta, pentsa liteke bazterrekoak direla forma zaharrenak,³² Bizkaian, Gipuzkoako hego-mendebalean eta Zuberoan (eta, oraintsu arte, Erronkaribarren eta Zaraitzun) gorde izan direnak, «nahiz eta aspalditxo dakigun, ataltxo honetan azaldu bezala, *-e* ezin dela berez *-te* baino jatorrizkoagotzat hartu, Zuazoren mapatik (eta esango nuke ohiko orokorpena dela bertan azaltzen dena) erraz atera zitekeen azken paragrafoko ondorio okerra, datuen analisi xeheago baten faltaz» (Ariztimuño 2015: 53); alegia, kasu honetan, Trasken legea onartuta, aldaeren banaketak ez du bat egiten neolinguisten hatsarrearekin, *-de* baita zaharrena.

Nire ustez, Bizkaiko hizkerak sailkatzean ezin bazter daitekeen ezaugarria da *-de* aldaera. Izan ere, ezaugarri honek biltzen dituen nolakotasunak eta ñabardurak behar bestekoak dira, hala geografiaren eta kronologiaren nola sistematikotasunaren ikuspegitik, Bizkaiko hizkerak ezker/eskuin bereizteko.

Gaur egun, *-de* aldaera sistematikoki erabiltzen da Bizkaiko mendebaleko eskualdeetan: Uribe Kostan, Nerbioi ibarrean, Orozkon, Arratian, Galdakaon, Txorierrin eta Mungia aldean. Mungiatik Gernikara bitarteko herrietan egiten da aldaketa: ematen du Fruizen, Arrietan eta Morgan aldaera zaharra dela nagusi, baina berriagoa ere entzun daiteke hirurretan. Errigoiti aldean, berriz, *-e* da nagusi. Kostaldean, Bermeon dago aldaeren arteko muga, eta auzoen arabera da: portualdeko hiztunek *dabe*, *eben* sistema darabilte, eta mendialdeko auzoetakoek *daude*, *euden*. Gernikak eta Muxikak sartaldearekin egiten dute bat, eta Zornotza aldean, Bermeon bezala, auzoen arabera banaketa dago: herrian bertan *derie* eta *seren* jaso zituen Gamindek, eta Bernagoitia auzoan *dabie* eta *abien* (1984: 314 eta 381). Hegoaldeko muturrean Ubideak Arratiarekin bat egiten du: *daure*, *euren* (Gaminde 1984: 315 eta 381), eta Burgetek eta Gamindek *-de* zein *-e* duten formak bildu zituzten

³¹ **Edunen* adizkiez ari banaiz ere, aintzat hartzekoa da *-de* aldaera dela hemen aipatuko ditudanean zaharrena eta inoiz Euskal Herri osoan orokor izandakoa; are gehiago, beste adizki batzuetako adibideak aurki daitezke Bizkaiko testuetan; cf. Egiaren kantako *ecardeçan* (birritan).

³² Eta hala egin izan da beste sasoi batzuetan: «Se ha dicho en el párrafo precedente que la característica del agente plural de tercera persona en B y S es el sufijo *e*. Creo que, originariamente, *e* se habrá dicho en todos los dialectos, y que andando el tiempo, por su roce con algunos núcleos, especialmente con *u* del auxiliar, ha degenerado en varios dialectos en *te*, en otros en *de*, *dee...* etc.» (Azkue 1925: 555).

Otxandion: *dau(r)e* & *dau(r)es* ‘dute, dituzte’ orainaldian, *eben* & *ben* & *ebesan* & *besan* ‘zuten, zituzten’ lehenaldian eta *balaure* & *balaures* ‘balute, balituzte’ baldintzetan (1991: 96-98). Legutio aldeko euskarari dagokionez, herribilduan bertan ere biak erabiltzen dira: orainaldian, *daure* & *dabe* eta *daubiez* & *dabez*; lehenaldian, *aubien* & *ebien* eta *aubiezen* & *ebiezen*. Elosu, Ollerieta, Nafarrate eta Urrunagan, aldiz, *-de* dutenak dira nagusi: *daure* & *daurie* eta *dauriez* & *dauriez* orainaldian; *euren* & *eurien* eta *eurezen* & *euriezen* lehenaldian (Carrera & García 2005: 31).³³

Azken laurehun urteotako Bizkaiko testuak begiratuta, ez dirudi bi aldaera horien eremua asko mugitu denik, nahiz eta Bizkaiko erdialdeko testu zahar gehiago izateak irudia zertxobait alda lezakeen. Funtsean, kokagune ezaguneko testu zaharrenetan aldaeren banaketa berbera dago, eta *-del-e* aldaerak erabakigarri izan dira azken hamar-kadotan jatorri ezezaguneko mendebaleko testu zaharrak kokatzeko.

xv. mendekotzat jo daitezkeen erretrau eta kanta zaharrez geroztik agertzen da banaketa hori; lehenengo testuak agertu aurretik *-de* > *-e* bihurtua (edo/eta hara hedatua) zen Bizkaiko ekialdean. Aipatzekoa da testu zaharretan aldaera biek duten koherentzia eta sistematikotasuna: lehen aipatutakoaren ildotik, Bermeo, Gernika edo Zornotza aldeko testu zahar gehiago balego, aldaeren banaketaren irudia lausoagoa edo nahasiagoa izango litzateke, beharbada. Hala iradokitzen du xviii. mendearen amaierako De la Quadrak: Bizkaiko testu zaharragoetan ez bezala, bere testuetan *-de* eta *-e* ageri dira, eta ez dakit Bermeo aldeko hizkera baliatuta idaztean buruan sortutako nahastea den ala erabilera hori Bermeo aldean benetan gertatzen zen polimorfismoarekin bat datorren, lehen ere aipatutako egungo egoera kontuan hartuta. Zehatz deskribatu zuen bi aldaeren banaketa Gidor Bilbaok (1997: 263):

Aditz laguntzaileetan NORK 3. pertsona plurala denean, *-de* eta *-e* ezaugarriak aurkitzen dira. NORK-NOR adizkien orainaldian honako banaketa hau da sarrien aurkitzen dena: *dau* ‘du’, *daben* ‘duen’, *dabe* ‘dute’, *dauden* ‘duten’. Baina lau bider *daben* ‘duten’ (Doc. 39 bir., 84, Ex. 17). NORK-NOR «haiek-ni» denean *naude* ‘naute’ aurkitu dugu ia beti (Ex 12 bir., 48,68,73 bir.). Adibidez, «icusiric ya euren demporia juaten jaquela, galdu gura naude ainbat arinen» Ex. 68. Behin aurkitu dugu *nabe*, baina ez da lekukotasun argia, ez baitago argi ‘nauen’, ‘nauenaren’, ‘nauten’ ala ziurrenik ‘nautenen’ den: «para zaitte neure vando neure arerijo gustijen —galdu gura naben— contra» Ex. 59. Lehenaldian NORK-NOR «haiek-hura» laguntzailea *euden* da beti (Doc. 19 hiru, 90, Ex. 44, 45, 46, 80, 87).

Errosariyo (1780) deritzon liburuan ere bietarik aurki daitezke: *irabasten dabe*, *eguiten daudenacgaitic*, *eguiten daudenac*, *incurrietan dabe*, *esaten daudela*, *ifini daudena*, *villostuten daudela*; *ebela*, *euden* eta *eudela* ageri dira Bilbaok helarazi didan lexikoian.

Beste alde batetik, erlatibozko perpausetan ere agertzen da *-de* hori De la Quadra-renean, *-n* aurretik (Bilbao 1997: 257): *deklaraduco dabe bihar daudenac*.

Zornotza-Muxika-Gernika aldeko testu zaharrei helduta, Andramendiko idazkietan *gustioc artu dabe* ageri da. Gandararen Gabon-kantetan ez dut halako adizkirik

³³ Hala jaso zituen Azkuek ere: «Tengo entre mis apuntes algunas flexiones verbales anotadas en Urrunaga (Alaba), donde hoy agoniza la lengua, cuya característica no figura en la copiosa lista del príncipe, usadas aún en B-otx» (1925: 555). Honako forma hauek ematen ditu: *ekusi naurie*, *aurie*, *daurie*, *gauriez*, *zauriez*, *zaurie* eta *dauriez* (1925: 556).

aurkitu, eta Gernikako 1801eko Gabon-kantan «*Eurena eguin artian / dagoze suabe / berbachu bigunacaz / ondo esaten dabe*» agertzen da. XIX. mendean, Bonaparterentzat itzulitako Gernikako dotrina interesgarria da, gaur egun *-de* aldaerak ez duen hedadura azaltzen baitu; zehazki, aldaera zaharraren eta berriagoaren arteko lehia islatzen du; hots, egungo hizkeran ez bezala, *-de* ere ageri da: *cristiñeu fiel guztijec batera arturic eguiten dauden gorputze, Yrecaslac erantzuten jaquingo daudenac, ceruen zori-jonecoac eguiten daudien leguez, Ce pecatu eguiten daude, oneitan uts eguiten daudenac, Nortzuc bada eguiten daude pecatu mortala*. Otxandioko dotrinan *-de* besterik ez da agertzen (baina Bonaparte ondareko Otxandio aldeko beste testu batzuetan *-e* ere badago), eta Bermeokoan *-e* besterik ez dago.

Bermeo, Gernika eta Otxandio Bizkaiko erdialdeko herriak dira, eta arestian esan dudana gogoratu, espero liteke forma batzuen eta besteen arteko txandakatzea edo lehia azaltzea. Gernikako dotrinak orduko Gernika inguruko hizkera islatzen badu, ematen du XIX. mendearen bigarren hamarkadako formen arteko lehia *-ek* irabazi zuela. Harrigarriago egiten zaizkit Plentziako dotrinako *-e* pluralgileak, aintzat hartuta Bizkaiko (ipar-) mendebaleko material zaharrek eta Plentzian zein ekialderago (Lemoiz, Maruri-Jatabe, Bakio, Bermeoko baserri-ingurua) *Efrako* zein azken urteotako monografiatarako bildu diren datuek bestelako egoera islatzen dutela: dakidala, Plentziako dotrina horretakoak dira Bizkaiko sartaldean azken lauhun urteotan lekukotutako *-e* bakarrak.³⁴

XIX. mendeko literatur bizkaieran ez zuen bide luzerik egin *-de* aldaerak: mendebaleko ezaugarria izan arren, mendearen hasierako mendebaleko idazle ezagunenak, Añibarrok, halakoan bi ale besterik ez zituen eman *Escu-liburuaren* lehenengo edizioan (1802): «*Daude* erako formak mendebaleko bizkaieraren, eta, beraz, arratieraren ezaugarri badira ere, 1802rako jadanik pare bat agerralditan baino ez ditu Añibarrok baliatzen, ekialdeko aldaerak hobetsirik. Espero genezakeen bezala, ez dago *GGerro-n* halakoan arrastorik ere» (Urgell 2001: xcix).³⁵

Bestelako egoera ageri da XVIII. mendearen bigarren erdiko eta XIX. mendearen hasierako zenbait sermolari ez hain ezagunen lanetan, arazorik gabe baliatu baitzuten, hala behar izan zutenean, sartaldeko *-de* aldaera. Bizente Sarriaren sermoiak aztertu nitueanean (Zuloaga 2010) argi ikusi nuen XVIII. mendearen azken hamarkadetan, Markina aldeko idazle nagusiek lanik argitaratu baino lehen, Bizkaiko sartaldeko idazleek ezagutzen zutela sartalderagoko ezaugarriek osatutako hizkera bat (Astarloa Bilbon egona zen ordurako, eta haren izena eta eragina aipatu nituen ordukoan; begiratu, orobat, Zu-

³⁴ Etxazarra (2012: 30) ere konturatu zen ezaugarri hori testu horretan agertzearen «bitxitasunaz». Ez dut hemen argituko Plentziako dotrinaren auzia, baina ez dakit Uriartek inguru horretan benetan existitzen ez zen aldaera baliatu zuen, Plentziako hizkera ingurukoetatik bereizteko zailtasunei aurre egin ezinik: «Luego enviaré los tres Catecismos: el literario de Marquina, el de Plencia y el de Arrigorriaga. El distinguir al de Plencia del de Arratia me va costando mucho» (*apud* Ruiz de Larrinaga 1958: 421). Azken batean, hiatoetako fenomenoek garrantzi handia eman zioten bai Zabalak, bai Bonapartek, eta horrietan bereizi gabe omen zegoen Plentzia aldeko hizkera ingurukoetatik: «En todos los pueblos, a saber: Larrabezúa, Zamudio, Derio, Lujua, Sondica y todos los pueblos hasta Plencia con sus alrededores son iguales a Arratia» (*apud* Ruiz de Larrinaga 1957: 332). Bestalde, sasoi hartan Plentzia inguruan erabiltzen zen adizkiren bat ikasita ere nahas zitekeen arrigorriagarra. Egon liteke, halaber, ihes egiten didan bestelako arrazoiren bat, jakina.

³⁵ *Gramática vascongada*n, aldiz, jaso egin zituen: «aquellos: *aec, areec... dabé, daudé, daüe* [...] aquellos: *dituez, tubez, daudeez, dabeez*», baina pluraletan «aquellos: *ebeen*» (Villasante 1967: 23).

loaga 2016, 2020: § 5.3.3.2.3.2).³⁶ Sarriak bere sorterriko hizkeratik hur bide zegoen hizkera erabili zuenean, arazorik gabe baliatu zuen *-de* aldaera; sortalderagoko eredia hautatzean, aldiz, *-e* ageri da bere sermoietan, eta testuren batean biak nahastu zituen.

Hona hemen *-de* & *-e* aldaeren erabilera-eremuak irudikatzen dituen mapa:

4. irudia

Ezker-eskuin: *-de* / *-de* & *-e* / *-e* ereduak

4. Laburbilduz: aztertutako ezaugarriez eta arkaismoen balio sailkatzaileaz

4.1. Azterlan honetan sakonen aztertutako lau ezaugarri dagokienez, aipatzekoa da lauretatik hiru forma zaharrago baten bilakabide edo aldaerak direla (*-o* + *-a* > *ua*; **-ra* + *dontz* > *-ra(n)tz(a)* ~ *-ru(n)tz(a)* ~ *-ro(n)tz*; eta *-de* > *-e*). Laugarrenak, soziatibo pluraleko *-akin* markak, aldiz, erdialdetik mendebalera zabaltzen ari den berrikuntza dirudi. Bestalde, Bizkaiko mendebalean gordetako *-de* izan ezik, beste hirurak supra-dialektalak dira egun; hots, Bizkaitik kanpo ere zabal dabilta, eta hiru horietatik gutxienez bi arian-arian eta Euskara Batuarekiko adbergentziaz Bizkaiko barnealdera zabaltzen ari direla ematen du.

-o + *-a* > *ua* dela eta, bokal-bilkuretan han-hemen hainbat bilakabide arrunki agertzen direla eta lurralde linguistikoa hainbat eremutan zatikatzen dutela aintzat hartuta, ematen du egokiena dela berrikuntza beregaintzat jotzea, nahiz eta gerora gertaturiko difusioak lehenago beregain ziren eremuak lotu ahal izan dituen.

Zati batean behintzat, pentsa liteke itsasoak eragina izan duela *-o* + *-a* > *ua* berrikuntzaren difusioan. Izan ere, aintzat hartu behar da itsasoa berrikuntza kultural eta linguistikoen hedabide izan daitekeela (Kahane 1951: 287) eta Gipuzkoako kostalde

³⁶ Altzibarrek ere ikusia zuen eredu erdi-finkaturik, ezaugarri batzuetan, 1800. urtea baino lehen: «Dena dela, «eufonia» zahar eta beste euskalki literarioekiko bateratzaile direnon hausketa Juan Antonio Mogel eta Añibarrok beren liburu ospetsuak argitaratu baino lehentxoago gertatu zen, eta berorietan eufonien sistema desberdin eta elkarren kontrakook finkatuta agertzen badira, artean beren zalantzak izan zituzten» (1992: 476).

osoan ez ezik, Bizkaian Bermeorainoko kostaldeko herri guztietan hedatutako bilakabidea dela *-o + -a > ua*. Bizkaiko erdialdean, barnealdera (Mungia ingurua, Gernika, Zornotza eta Arratia) hurbildu ahala ahultzen eta desagertzen da, *oa* zaharragoari eutsi baitiote inguru horietan. Sortaldean, aldiz, aldaketa sistematikoa da iparraldean zein hegoaldean, eta horrekin bat egiten dute, gutxienez XVIII. mendetik, Bizkaiko ekialdeak eta Gipuzkoako Deba ibarrak.

Kronologiari dagokionez, adibideak asko ez izan arren, zenbait testuk islatzen dute XVIII. mendearen lehenengo hamarkadetan fenomenoak ezagun izan behar zuela hala Bizkaiko ekialdean (Bertso bizkaitarretako adibideak edo Urkizurenak) nola Gipuzkoa mendebalean (Barrutia, Eibarko testuak), eta mende amaierarako hedatua zela Bizkaiko erdialderagoko beste herri batzuetara erdialde-sortaldean; besterik da zein leku eman zioten sasoi hartako egileek ezaugarriari.

Ensunzak (2013: 11) Gandararen testuetan eginiko irakurketa okerra (*igueslescua pro igueslecua*) zuzenduta, hiribilduko eta inguruko testuetan ez da geratzen erdiko bokalaren igoeraren adibiderik.

Hegoaldean, bestalde, Otxandiok, eta Arabako Aramaiok eta Legutio aldeak bat egiten dute Bizkaiko sortaldearekin eta Gipuzkoako mendebalarekin.

4.2. Sozietiboko markei dagokionez, Gipuzkoan eta, batez ere, Araban dagoen forma-aniztasuna aintzat hartuta, harrigarri xamar gertatzen da Bizkaian ageri den batasuna: XVIII. mendearen amaierara arte *-agaz & -akaz* bikotea da (ia) bakar singularrean eta pluralen Bizkaiko egile nagusien artean, hala sartaldean nola Durango aldean.³⁷ XIX. mendearen hasierako egileengan ugariago agertzen hasia da gerora arrunt ezagutu den *-agaz & -akin* bikotea sortaldean, eta ematen du oraindik ere ekialdetik mendebalerantz indarrez sartzen ari dela;³⁸ gaur egun, gainera, ematen du Euskara Baturako adbergentziak ere *-akin* bultzatzen duela, bai singularrean, bai pluralen, ikasle berrien zein hiztun arrunten artean (are gehiago hiztun horien bizilekuan *-akazen* eta *-akinen* arteko lehia badago).³⁹

Arestian esandakora itzuliz, harrigarri deritzodan batasun horrek badu bestelako ondorioirik ere: sozietiboaren marketan badago Bizkaiko euskara Arabatik eta Gipuzkoakotik bereizteko arrazoirik; izan ere, Arabako egileen artean, lehenago aipatutako Betolatzaren *-akaz* horiek inprentan egiazki singularra adierazteko ezarriak ez badira behintzat, betolatzarrak bakarrik egiten du bat Bizkaiko *-agaz & -akaz* banaketarekin: ez ditut Arabako egile guztiak puntu honen arabera berraipatuko, baina gogoan hartzekoa da Arabako testuetan sozietiboan dagoen atzizki- eta konbinazio-

³⁷ Nire ustez, *-akaz* plurala Bilbon sorturiko berrikuntza izateak errazago azalduko luke ezaugarriaren banaketa hala jaurerrian nola Arabako erdi-mendebalean (ik. Zuloaga 2020: § 5.2.5.2). Bestalde, mugagabeen ere *-gaz* izan da nagusi, azken mendean Bizkai ekialdean *-kin* ere zabal dokumentatu den arren.

³⁸ Bizkaia, Araba eta Gipuzkako eremu mugakideetako testuek ere *-gazen* atzerakada islatzen dutela ematen du: gogoan hartzekoak dira Deba ibarreko testuetan agertzen diren *-agaz* singularrak, adibidez, baina *EHHA*-Veko 1079. eta 1156. mapek *-akin* (eta, gehienez ere, Eibar-Elgeta aldean *-gin*) besterik ez dutela ematen, Zuazok (2006a: 75) bildutako arrastoak arrasto; halaber, gogoan hartzekoa da Lazarragarenean *-(a)gaz* eta *-(a)kin* biak daudela, baina lehenengoa dela nagusi.

³⁹ Halere, ez dirudi leku guztietan berdin gertatzen denik. Otxandioko hiztun helduen eta gazteen arteko bariazioari buruzko azterlan batean, helduek *astuekin* eman zuten lekuan *astuekaz* eman zuten gazteek (Ormaetxea 2008: 254).

aniztasuna; halaber, gogoratzekoa da Gipuzkoako mendebalean lehenengo testueta-rik ageri dela *-akin* singularrean (*-agazekin* batera) nahiz pluralean. Orduko egoera ikusita eta ezaugarriek gerora izan duten hedadura aztertuta, hiru azalbide posible ikusten ditut:

- a) *-akin* plurala ohikoa zen Bizkaiko ekialdeko herri eta hizkera batzuetan, baina hala Durango aldeko idazleek nola beranduxeago Markina aldeko batzuek nahiago izan zuten *-akaz* baliatu, bizkaitartzat edo bizkaitarragotzat zutelako;
- b) *-akin* plurala benetan berandu sartu zen Bizkaiko ekialdeko hizkera gehienetan, XVIII. mendetik aurrera, ziur asko: aldaerek testuetan duten banaketaren eta kronologiaren arabera, Bizkaiko ipar-ekialdetik heda zitekeen hala hegoalderantz nola erdialderantz, beste ezaugarri batzuk bezala.
- c) Pentsa liteke aurreko bi aukerak batzen dituen prozesu are konplexuago bat gertatu zela. Datozen azterlanek emango dute argi gehiagorik gaiaren inguruan.

4.3. Testu zaharretan ez dago hurbiltze-adlatiboaren lorratzak beste ezaugarri batzuenak bezain zehatz jarraitzerik, baina ematen du *-rantz(a)* & *-ru(n)tz(a)* aldaeren arteko sartaldea/sortaldea banaketa zaharra dela, aldaerok banaketa hori dutelako lehenengo lekukotasunetan. Ezaugarri honetan Bizkaiko eremu zabalena *-rantz(a)*k hartzen du, Durango aldean nagusi izatera heldu gabe, baina egun Berrizen eta Mañaria aldean ere agertuz. Bizkaiko sartaldea ezaugarri honetan izan zitzakeen lotura linguistikoei dagokienez, ez dut argi esaterik nondik nora hedatu den. Egungo hedadura aintzat hartuta (*grosso modo*, testu zaharretan ageri den bera da), hainbat dira aukerak:

- a) *-ru(n)tz(a)* aldaera Gipuzkoatik sartu izana Bizkaira.
- b) Arabatik Deba ibarrera eta handik Bizkaira sartu izana.
- c) Arabatik zuzenean Bizkaira eta Gipuzkoako mendebalera sartu izana.

Nolanahi ere den, argi dago kasu honetan jaurerri gehiena (sartaldeko eta erdialdeko gune demografiko garrantzitsuenak, eta sartaldearen eremu zabal bat) inguratutik bezala ageri dela XVII. mendean geroztik: esan bezala, jaurerrian *-ra(n)tz(a)* da aldaera nagusia, baina hala hegoaldean (Urduñako hitz-zerrenda, Landucci, Lazarraga...) nola Gipuzkoako mendebalean eta Bizkaiko sartaldearen muturrean *-ru(n)tz(a)* daude. Horiek ikusita, uste dut ezaugarri honetan ere badagoela arrazoirik Bizkai gehieneko euskara Arabakotik bereizteko; azaltzen konplexuagoa da eta arreta handiagoz aztertu beharko da, halakorik egiteko biderik badago, zer gertatu den Bizkaiaren eta Gipuzkoaren arteko mugan, eta Aramaio eta Araia bitartean.

4.4. Hala hizkuntza-familiak nola dialektoak sailkatzeko, berrikuntza partekatuak izan dira tradizioz tresna nagusia eta lagungarriena: Leskien, Brugmann eta Delbrück neogramatikoek ezarri zuten horiek lehenesteko hatsarrea XIX. mendearen amaieran, eta irizpideak zenbait arazo eta muga dituen arren, tradizio indoeuroparean eta horri jarraikiz beste hizkuntza-familia batzuetan eginiko ikerketek bermatu dute, hamarkadaz hamarkada, irizpidearen balioa.⁴⁰ Azken batean, An sortutako era-

⁴⁰ Hatsarrearen historiaz, bilakabideaz, mugez eta arazoez argigarria da Petit (2007) lana.

bilera berria Bra eta Cra (baina ez Dra) hedatu izana jo ohi da Aren, Bren eta Cren arteko loturaren frogatzen.

Berrikuntzei arkaismoak kontrajartzen zaizkie; hots, aldatu gabe mantendu diren ezaugarriak. Saillkapen linguistikoetan arkaismoak erabiltzea arriskutsua da: zenbait dialektok arkaismo bat gorde izanak ez du bermatzen une jakin batetik aurrera dialekto horien arteko batasun espezifikoak gertatu denik (Rodríguez Adrados 1952: 15). Gainera, Caminok (2009: 414) dioenez, ezinezkoa da arkaismoek duten hedadura aurreikustea, eta nonahi ager daitezke. Arrisku horren ondorioz, arkaismoen balio saillkatzailea zalantzarikoa da, egoera jakin batean izan ezik: eremu ondo mugatu batean hainbat arkaismo daudenean eta horiek beste eremu ondo mugatu bateko berrikuntzei kontrajartzen zaizkienean, arkaismoak baliagarri izan daitezke saillkapen-lanean (Rodríguez Adrados 1952: 17-18). Laburbilduz, «la seguridad sólo se alcanza mediante la suma de arcaísmos en un territorio común frente a innovación única del resto» (1952: 26).

Idea horiek baliagarri dira Bizkaia sartalde/sortalde banatzen duen ezaugarri nagusiaren aurkezpen gisa: Bizkai sartaldeko hizkeretan **edunen* adizkietako pluralgileetan *-de* gorde eta sortaldean *-de* > *-e* bihurtu da bokalarlean: arkaismoa ez ezik, ezaugarri eskusiboa ere bada, beraz, egun mendebalean. Hain zuzen ere, mendebaleko euskara aztertzean ezaugarri horrek duen balioa eta ezinbestekotasuna aldarrikatu nahi ditut hemen: aurretik ere esan bezala, jatorri ezezaguneko nahiz aingura-testuen bidez kokatutako testuei begiratuta, azken lauzpabost mendeotan banaketa garbia irudikatzen du sartaldearen eta sortaldearen artean: ez dago *-de* zaharraren arrastorik Durango aldeko testu arkaiko eta zaharretan, ez eta *-e* bihurtu den formarik ere Bizkaiko sartaldeko testu zaharretan. Jatorri ezezaguneko testuekin nahiz hiztunekin lan egitean, **edunen* laguntzaile pluraletan *-de* edo *-e* agertzea nahiko da iturria eremu batekoa edo bestekoa diren jakiteko. Ezaugarriak, beraz, erabateko balioa du hizkerak saillkatzeko, eta hala erakutsi izan da azken urteotan jatorri ezezaguneko testuak kokatzeko lanetan.

Bizkaiko erdialdean dago *-de* & *-eren* arteko muga, hain zuzen ere Kardaberatzek aipatutako inguruan (§ 1), nahiz eta ez dakidan zehazki zer zuen buruan hernaniarrrak baieztapen hura egin zuenean eta zenbat mugitu den isoglosa Bizkai erdialdeko hizkeren artean. Herri batzuetan auzoen arabeko banaketa dago (Bermeo, Zornotza); beste batzuetan, bi aldaeretako bat nagusi den arren, bestearen formarik ere entzun daiteke inoiz (cf. Gernikako dotrina edo Mungia eta Gernika arteko zenbait herrikan gaur egun aurki daitekeen polimorfismoa). Egoera arrunta da hori: etenak ez dira erabatekoak eta komeni da gogoratzea ez dela zertan isoglosak muga zurrin eta garbi gisa ulertu.⁴¹

Ikuspuntu metodologikotik nabarmentzekoa da ezaugarri gorde bat lehenesteko argudio sendoak izatea.

⁴¹ Isoglosez aritzean eten zurrunen ikuspuntutik baino gertuago nago honako hauetatik: «An isogloss should never be regarded as a dividing line between two usages; rather it is an indication of the approximate outer limit of a single feature» (Atwood 1986 [1963]: 75). Halaber: «The isogloss, therefore, does not mark a sharp switch from one word to the other, but the centre of a transitional area where one comes to be somewhat favoured over the other. The isogloss [...] must always be viewed as an abstraction and not a clear line on the land which one might step across from one dialect area into another» (Francis 1983: 5).

5. Zenbait ondorio isoglosen kokaguneaz eta tarteko hizkerez

5.1. XIX. mendearen amaieraz geroztik dakigu isoglosa bakoitzak bide bat egiten duela: isoglosak irudikatzean ezaugarri-multzoa pilatzen den eremuan muga dialektal bat dago, baina beste ezaugarri batzuek irudi diatopiko hori alda dezakete. Isoglosek guztiz bat egiten ez duten arren, inguru jakin batzuetan elkarrengana hurbiltzen dira, eta halakoetan errazago hitz egiten da muga dialektalez (Chambers & Trudgill 2005 [1998]: 109). Dialektoa ez da begi-bistako muga naturalak dituen espazio errealeko entitatea. Eten garbiak baino gehiago, *continuumak* aurkitzen ditugu, non ezaugarri ezaugarri aldatzen baita hizkuntza (Williamson 2004: 129). Zailtasun horien aurrean, irtenbide aproposa da isoglosa garrantzitsu zenbaiten konbinazioa erabiltzea, Ascolik aipatutako *particolare combinazione*arekin eta *simultanea presenzarekin* bat etorritz.

Lan honetan nabarmendu ditudan lau ezaugarrien artean **edunen* hirugarren pertsonako *-de* & *-e* aldaeren arteko muga lehenetsi dut Bizkaia ezker/eskuin bana dezaketenen artean: ezaugarri gorde hori nahikoa da Bizkaiko sartaldeko eta sartaldeko hizkerak banatzeko, eta hizkera horietan zehaztasun handiagoa bilatzen duenak nahiko du ezaugarri hori beste batzuekin konbinatzea, ahaztu gabe garaiaren arabera konbinazio horiek ere aldatu egiten direla edo alda daitezkeela.

5.2. Beste alde batetik, gainerako hiru ezaugarrien isoglosek beste eten batzuk irudikatzen dituzte, baina ez Bizkaiko erdialdean, ezpada ekialderago: *-o + -a > ua* Bermeoraino sartzen da, baina Gernika ezker uzten du. Soziationeko marketan, *-akin* plurala ez da Bermeoraino sartzen, baina ohikoa da Mundakako itsasadarraren inguruko herrietan. Hurbiltze-adlatiboko *-ru(n)tz(a)* aldaeraren muga are ekialderago dago: kostaldean ez da Eatik mendebalera hedatzen, Gernika inguru guztia ezker uzten du, eta Iurreta eta Mañaria aldean ez da aldaera bakarra.

Aipatzekoa da, eta etorkizuneko azterketa dialektologikoek berretsi edo ezetsi beharko dute, Bizkaiko ipar-ekialdean (hala kostaldean nola Markina aldean) eremu fokal bizi bat sumatzen dela. Ematen du ezaugarri batzuk, inguru hartan sortuak zein Gipuzkoatikoak izan, handik hedatu direla eta hedatzen ari direla, hala kostaldetik nola Bizkaiko erdialderantz eta hegoalderantz (Durango ingururantz).

Eten linguistikoei dagokienez, hemen nabarmendutako lau ezaugarriek etena irudikatzen dute Arratiatik eskuin; zehazki, Arratia ibarraren eta Durango aldeko herrien artean: Igorretik eta Dimatik eskuin Urkiola, Mañaria eta Arrazola inguruko mendialdea dago, eta mendi garaien muga fisikoa muga linguistikoa ere bada, lau ezaugarriok eten luzexka islatzen baitute inguru horretan.

Ubidea eta Otxandio Bizkaiko hegoaldean daude, Arabarekin muga, bakandu xamar eta mendialdean biak ere: Arratiatik zein Durango aldetik Gasteiza doazen bide eta errepideak dituzte inguruan, eta Arabako iparraldeko herriekin hartu-eman handia izan dute historikoki. Halere, bi herriok ez datoz bat ezaugarri guztietan: batzuetan sartaldearekin bat egiten dute, beste batzuetan sartaldearekin eta beste batzuetan bakoitzak eremu batekin bat egiten du.

Lau ezaugarrietara itzulita, beraz, pluralgileek zatitzen dute Bizkaia erdialdetik, eta beste hiru ezaugarriak ekialderago gelditzen dira, bakoitza eremu batean, nahiz eta inguru batzuetan (eta nabarmen Arratiaren eta Durango aldearen arteko etena

dagoen inguruan) gehiago hurbildu. Agerikoa da historiaren garrantzia: ezaugarriek kronologia bera ez izateak ere eragina du, jakina, ezaugarrien banaketa espazialean.

5.3. Azken urteotan euskal dialektoei buruz eginiko azterlan batzuetan «tarteko hizkerak» eta «trantsizio eremuak» aipatu izan dira. Halakoetatik ibiltzen denaren irudipena da bertan *continuum* bat dagoela, hizkuntza-ezaugarri eta -erabilerak *continuum* batean daudela. Alabaina, sarri gertatzen da halako eremu bat aztertzerako jo ondoren, pertzepzio hori ilusio hutsa zela egiaztatzea (Trudgill 1982: 246). Ustez aragoieraren eta katalanaren arteko trantsizio-dialekto bat baliatzen zen eremuan, Alta Ribagorza deritzonean, ez zuen halakorik aurkitu Haenschek, ezpada eten garbia.⁴² Bizkaiko egoera hobeto eta eremuz eremu aztertu behar da oraindik ere, baina lan honetan aipatu dut jada Bizkaiko zenbait ingurutan egoera berbera dela; hots, herri batzuetan hobe dela auzoen araberrako banaketaz hitz egitea, tarteko hizkeraz baino gehiago (zein hizkera ez dago, azken batean, eremu zabalagoko isoglosek eratutako *continuum*ean harrapatuta): kasu batzuetan Muxika eta Zornotza izan daitezke horren adibide, eta aipatu dut Bermeon ere baserri-inguruaren eta portualdearen arteko aldea dagoela.

Beste alde batetik, forma linguistikoen arteko lehia dagoen eremuetan, batzuetan elementu lehiakideen arteko forma interdialektalak sortzen dira:⁴³ alemaniar dialekto batean, eremu batean *patata* adierazteko *Grundbirne* darabilte, eta beste batean *Erdapfel*. Bada, bitarteko eremu batean *Erdbirne* ere badago. Norvegiar, Sunndalen /jub/ darabilte, Oslon /jɔbə/ eta forma interdialektal gisa /jubə/ sortu da (Trudgill 1988: 548). Beharbada halakoak ere badaude Bizkaiko erdialdean, baina ez ditut eza gutzen.

Aurrekoaren ildotik, ez ditut fenomenoak zehatz aztertu, baina forma interdialektalak izateko aukera gehien sozietiboko marken artean Durangon eta Legutio aldean aurkitutakoak dira.⁴⁴ Durangon, bertan, *-agin* 'kin' darabilte kaletar batzuek singularrean; ikus Gaminde (2007: 113). *EHHA-V* liburuak ere (1079. mapa) halakoak ematen ditu Eibarren eta Elgetan. *-agaz* eta *-akinen* artean sortutako forma interdialektala izan daiteke aurrekoa. Legutio aldean ere entzuten da *-gin* eta *-agin* mugagabeen eta singularrean, eta pluralean *-akis* ere badago: *dantzan ibili neska bategin* (Carrera & García 2005: 41), *urtéokis*, *pajéntiekis*, *bedxékis*, *ididxekis*, *laidxákis* (Gaminde 1999: 246). Ematen du kasu horretan ere *-akaz* eta *-akin* nahastuta sortu dela aldaera.

⁴² «Así pues, no existe —a pesar de las muchas influencias mutuas, interferencias, formas híbridas, etc.— un “dialecto de transición” en sentido estricto, el cual tendría personalidad propia al lado del aragonés y del catalán, sino una separación neta, una frontera bien delimitada entre el catalán y el aragonés» (Haensch 1962: 94).

⁴³ «The term “interdialect” is intended to refer to situations where contact between two or more dialects leads to the development of forms that occurred in none of the original dialects» (Trudgill 1988: 547).

⁴⁴ Ez bide da kasualitatea aztertutako lau ezaugarrietatik halakoak sozietiboko atzizkietan agertzea; izan ere, lehenago ere esan dudanez, beste hirurak forma zaharragoen aldaerak dira.

6. Azken hitzak

Hurbilketa honek argi apur bat eman du zenbait auziren gainean. Horien artean nabarmentzekoak dira zenbait irizpide metodologiko berretsi izana (ikuspuntu kualitatiboa lehenestea, alderdi kronologikoa aintzat hartzearen onurak, arkaismoek egoera jakin batzuetan izan dezaketen balio sailkatzaileaz hausnartzea) eta, batez ere, azken urteotan entzundako zenbait ideia berretsi zein ezetsi izana.

Hemen aztertutakoaren arabera, ezaugarri batek egiten du gutxi gorabehera bat Kardaberatzek 1762an aipatutako mugarekin: **edumen* adizkietan *-de* aldaera zaharra gorde da Bizkaiko sartaldean, erdialderagoko eta ekialderagoko hizkeretan ez bezala. Izan ere, geolinguistikoki espero zitekeenarekin bat, Bizkaiko sartaldean arkaismo gehiago metatzen dira.

Aztertutako beste hiru ezaugarriak ekialderago geratzen dira, sortaldeko hizkeretan, kostaldetik zein barnealdetik gehiago edo gutxiago sartuz, ezaugarria zein den; beraz, sartalde/sortalde banaketa ekialderago ezartzen dute, ez jaurerriaren erdialdean. Horri loturik, iturri historiko gehiagoren azterketa xeheak ekarriko du argirik, baina ematen du ipar-sortaldean (Markina aldea) gune berritzaile bat egon dela, berrikuntzak sortu eta/edo Gipuzkoako ibarretatik eta itsasaldetik hedatutakoak erreplikatu eta hedatu egin dituen: horrek azalduko luke errazen zergatik diren sistematikoak zenbait aldaera (adibidez, *-ru(n)tz(a)* eta *-akin* soziatibo plurala) ipar-ekialdeko herrietan zein itsasaldean, baina ez hego-ekialdean, non, aldaera horiekin batera, jaurerriaren sartaldekoak zein erdialdekoak ere aurki baitaitezke.

Mendebal osoari begira, Araban tokiko hizkera gorde duten eremuak Bizkaiko eta Gipuzkoako mendebaleko euskararekin batera multzokatu ohi dira, baina hemen aztertutako isoglosa batzuek irudikatzen dute XIX.-XX.-XXI. mendeetako iruditeria linguistikoak ez duela islatzen mendebal zabaleko euskarak bizi izan duen dialektalizazio-prozesu konplexua; besteak beste, ikusirik Gipuzkoa aldetik Bizkaiko sortaldera hedatu bide diren zenbait ezaugarri XVIII. mendeaz geroztik hedatu direla, ahuldu egiten dira Gipuzkoako mendebaleko euskarari *bizkaiera* deitzeko arrazoiak, are gehiago jakinik Bizkaiak eta Gipuzkoako eremu horrek partekatzen dituzten beste bereizgarri zahar batzuk Arabatikoak direla. *Arabako euskararen* definizioaz, ikus Urgell (2020).

Bibliografia

- Altuna, Fidel. 1995. *Acto contriciocoa eriotzaco orduracò*: Garcia de Albeniz araiarraren araberazko eskuizkribua (1778). *ASJU* 29(1). 83-132.
- Altuna, Patxi (arg.). 1987. *Fray Bartolome. Euscal errijetaco olgueeta ta dantzeen neurrizco gatz-ozpinduba* (1816). Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Altzibar, Xabier. 1992. *Bizkaierazko idazle klasikoak: Mogeldarrak, astarloatarrak, Frai Bartolome: nortasuna, idazlanak, grafiak*. Bilbo: Bizkaiko Foru Aldundia.
- Anonimoa. 1780. *Errosariyo edo coroa santuban ofreciduco dirian misterioac*. Bilbo: [s.n].
- Arejita, Adolfo. 1983. Domingo Egiari gorazarre kantua. *Litterae Vasconicae* 2. 137-181.
- Arejita, Adolfo. 1988. Domingo Heguiari Kantua. Textoa eta lexikoa. *Litterae Vasconicae* 4. 7-51.
- Arejita, Adolfo. 1993. 1801eko Gernikako Gabon-kanta bat. *Litterae Vasconicae* 6. 9-34.

- Arejita, Adolfo (arg.). 2008. *Exposición breve de la doctrina christiana*. Bilbo: Labayru Ikastegia & BBK Fundazioa.
- Arejita, Adolfo & Mirari Alberdi. 1985. Amilletaren dotrina. *Litterae Vasconicae* 3. 7-68.
- Areta, Nerea. 2003. *Eibarko euskara. Izen sintagmaren deklinabidea*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Aritzimuño, Borja. 2015. Lazarragaren eskuizkribuko adizki batzuez (euska aditz jokoaren kronologia erlatibo baterantz). In Maria Jose Ezeizabarrena & Ricardo Gómez (arg.), *Eridenen du zerezaz kontenta. Sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, 49-70. Bilbo: UPV/EHU.
- Aritzimuño, Borja, Julen Manterola & Eneko Zuloaga (arg.), prestatzen. *Mikoletaren Modo breve de aprender la lengua vizcayna (1653). Edizioa eta azterketa*.
- Arriolabengoa, Julen. 2008. *Euskara Iburguen-Cachopin kronikan (xvi. mendea)*. Bilbo: Euskaltzaindia & BBK.
- Azadun, Martin. 1731. *Doctrina christianeen explicacinoa eusquera*. Gasteiz: Bartholome Riesgo y Montero.
- Astarloa, Pedro. 1816-1818. *Urteco domeca gustijetaraco verbaldi icasbidecuac ceizubetan azalduten dan Erromaco catecismua*, 3 lib. Bilbo: Eusebio Larumbe.
- Atwood, Elmer B. 1986 [1963]. The methods of American dialectology. In Harold Allen & Michael Linn (arg.), *Dialect and language variation*, 63-97. San Diego: Academic Press, INC.
- Azkie, Resurrección María. 1925. *Morfología vasca*. Bilbo: Editorial Vasca.
- Bilbao, Gidor. 1997. De la Quadrak Bermeon 1784an idatzitako eskuizkribuak I: «Doctrina Christinaubarena». *ASJU* 31(1). 247-336.
- Bilbao, Gidor. 1998. De la Quadrak Bermeon 1784an idatzitako eskuizkribuak II. *ASJU* 32(1). 165-229.
- Bilbao, Gidor, Ricardo Gómez, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgell. 2020. *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa*, 2 lib. Bilbo: UPV/EHU.
- Bidart, Asier & Adolfo Arejita. 2010. Elorrioko ziri-bertso batzuen izkribu hondarrak xviii. mendean. *Litterae Vasconicae* 10. 265-275.
- Britain, David. 2002. Space and spatial diffusion. In Jack Chambers, Peter Trudgill & Natalie Schilling-Estes (arg.), *The handbook of language variation and change*, 603-637. Oxford: Blackwell Publishing.
- Burgete, Xabier & Iñaki Gaminde. 1991. *Otxandio aldeko euskaraz*. Bilbo: Gráficas Loroño.
- Camino, Iñaki. 2004a. Estellerriko euskara Arabako eta Nafarroa Garaiko hizkeren bidegurutzean. *Euskera* 49(2). 1137-1148.
- Camino, Iñaki. 2004b. Irizpide metodologikoak egungo euskal dialektologian. *Euskera* 49. 67-102.
- Camino, Iñaki. 2008. Dialektologiaren alderdi kronologikoaz. *Fontes Linguae Vasconum* 108. 209-247.
- Camino, Iñaki. 2009 *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*. Donostia: Elkar.
- Carrera, Iñaki & Imanol García. 2005. *Legutio aldeko euskara*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
- Chambers, Jack & Peter Trudgill. 1980. *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coseriu, Eugen. 1957. La geografía lingüística. In Eugenio Coseriu, *El hombre y su lenguaje*, 103-158. Madril: Gredos.

- Davis, Lawrence. 1977. Dialectology and linguistics. *Orbis* 26. 24-30.
- Derteano, Juan Luis. 1985. Zornotza-Ibarruri aldeko deklinabidearen erabilera. *Litterae Vasconicae* 3. 293-325.
- De Rijk, Rudolf P. G. 1970. Vowel interaction in Biscayan Basque. *Fontes Linguae Vasconum* 5. 149-167.
- Elordui, Agurtzane. 1995. Bonapartek osaturiko bizkaieraren sailkapenak: iturriak eta erizpideak. In Ricardo Gómez & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991ko irailak 2-6) (ASJUren Gehigarriak 28)*, 433-463. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia.
- Ensunza, Ariane. 2009. Gernikako euskararen azterketa dialektologikoa. *Artxiker*. <https://artxiker.ccsd.cnrs.fr/artxibo-00698800> (2015/07/16).
- Ensunza, Ariane. 2013. Gandara eta De la Quadra: Gernikako eta Bermeoko euskara XVIII. mendean. *Euskalingua* 22. 6-12.
- Eraña, Ane. 2020. *Arabako euskararen dialektalizaziorantz: aditz-morfologia aztergai*. Gasteiz: UPV/EHUko master amaierako lana.
- Etxaide, Ana María (arg.). 1984. *Erizkizundi Irukoitza*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Etxazarra, Ainhoa. 2012. *Bizkai sartaldeko XIX. mendeko zenbait dotrinaren azterketa*. Gasteiz: UPV/EHUko master-tesia.
- Etxebarria, Nagore. 2007. 1708ko eskuizkribu argitaratubakoa bizkaieraz. *Euskalingua* 11. 67-94.
- Etxebarria, José María. 2009. *Amorebieta-Etxanoko hiztegi etnografikoa*. Zornotza: Amorebieta-Etxanoko Udala. <https://hiztegia.ametx.net> (2015/07/19).
- Euskaltzaindia. 2013. *Euskal Herri Hizkeren Atlas V (Izen morfologia)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Francis, Winthrop Nelson. 1983. *Dialectology*. Londres & New York: Longman.
- Gaminde, Iñaki. 1984-1985. *Aditza bizkaieraz*, 3 lib. Iruñea: Udako Euskal Unibertsitatea.
- Gaminde, Iñaki. 1990a. Sozietiboa denbora alorrean Bizkaian. *ELE* 6. 25-32.
- Gaminde, Iñaki. 1990b. Ezezko nominalizazioak bizkaieraz. *Uztaro* 0. 85-98.
- Gaminde, Iñaki. 1991a. Ablatiboaren balioak bizkaieraz. *Litterae Vasconicae* 5. 177-190.
- Gaminde, Iñaki. 1991b. Adjektiboa *egon* aditzarekin bizkaieraz. *Litterae Vasconicae* 5. 191-200.
- Gaminde, Iñaki. 1999. Elosu, Nafarrete eta Urrunagako euskaraz. *Fontes Linguae Vasconum* 81. 241-262.
- Gaminde, Iñaki. 2002. Bizkaiko euskararen ezaugarri fonologiko batzuen inguruan. *Euskalingua* 1. 4-14.
- Gaminde, Iñaki. 2007. *Bizkaian zehar. Euskararen ikuspegi orokorra*. Bilbo: Mendebalde Kultur Alkartea.
- Goikoetxea, Ion. 1982. *Juan Bautista Gamiz Ruiz de Oteo: poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*. Gasteiz & Bilbo: Arabako Foru Aldundia & Euskaltzaindia.
- Gómez, Ricardo. 2005. De re etymologica: vasc. *-(r)antz* 'hacia'. In Pilartxo Etxeberria & Henrike Knörr (arg.), *Nerekin yaio nun. Txillardegiri omenaldia*, 273-280. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Haensch, Günther. 1962. Algunos caracteres de las hablas fronterizas catalano-aragonesas del Pirineo (Alta Ribagorza). Contribución al estudio del problema de los dialectos llamados de transición. *Orbis* 11. 75-110.
- Hernández Campoy, Juan Manuel. 1999. *Geolingüística. Modelos de interpretación geográfica para lingüistas*. Murcia: Universidad de Murcia.

- Hualde, José Ignacio & Iñaki Gaminde. 1997. Vowel interaction in Basque: a nearly exhaustive catalogue. *ASJU* 31(1). 211-245.
- Irigoyen, Alfonsito. 1958. Curiosidades y observaciones sobre el dialecto vizcaíno literario. *Euskera* 3. 105-132.
- Kahane, Henry. 1951. The sea as medium of linguistic diffusion. *Italica* 28(4). 287-291.
- Kaltzakorta, Jabier. 1999. Sebastián Antonio de Gandararen euskal lanak. *Euskera* 44(1). 129-209.
- Kaltzakorta, Jabier. 2010. 1721. urteko Eibarko koplak zaharrak. *Litterae Vasconicae* 11. 9-33.
- Kardaberaz, Agustin. ca. 1762. *Doctrina cristiana edo Cristiñau doctrinea*. Iruñea: [s.n].
- Knörr, Henrike & Koldo Zuazo (arg.). 1998. *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta tesuak*. Gasteiz: Eusko Legebiltzarra.
- Lakarra, Joseba Andoni. 1983. Acto para la nochebuena. Texto y traducción. In Henrike Knörr (koord.), *Gabonetako Ikuskizuna (Acto para la nochebuena)*. Pedro Ignacio de Barrotia. *Argitalpen kritikoa, itzulpena eta zenbait ikerlan*, 75-125. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
- Lakarra, Joseba Andoni. 1984a. Bertso Bizkaitarrak (1688). *ASJU* 18(2). 89-114.
- Lakarra, Joseba Andoni. 1984b. Bizkaiera zaharreko ablatiboak. *ASJU* 18(1). 161-193.
- Lakarra, Joseba Andoni. 1986. Bizkaiera zaharra euskalkien artean. *ASJU* 20(3). 639-682.
- Lakarra, Joseba Andoni. 1996. *Refranes y Sentencias (1596)*. *Ikerketak eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lakarra, Joseba Andoni. 2004. *Lazarragaren eskuizkribua (XVI. mendea)*. *Lehen hurbilketa*. Madril: Edilán-Ars Libris.
- Lakarra, Joseba Andoni. 2008. Aitzineuskararen gramatikanantz (malkar eta osinetan zehar). In Xabier Artiagoitia & Joseba Andoni Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren omenez*, 451-490. Bilbo: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba Andoni. 2013. Euskararen historiaurrearen berreraiketa sakonagorako: forma kanonikoa, tipologia holistikoa, kronologia eta gramatikalizazioa. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba Andoni Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 275-324. Gasteiz: UPV/EHU.
- Lekuona, Juan Mari, José Ignacio López de Luzuriaga & Antxon Narbaiza. 1992. *1685eko koplak zaharrak*. Eibar: Ego ibarra.
- McIntosh, Angus, Michael Samuels & Michael Benskin. 1986. *A linguistic atlas of Late Mediaeval English*. Aberdeen: Aberdeen University Press. <https://www.lel.ed.ac.uk/ihd/elalme/elalme.html> (2016/09/02).
- Mitxelena, Koldo. 1955. La doctrina cristiana de Betolaza (1596). *BAP* 11. 83-100 (Berrargit. *OC* 11, 187-204).
- Mitxelena, Koldo & Manuel Agud (arg.). 1958. *N. Landucci. Dictionarium Linguae Cantabricae (1562)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. (Berrargit. *OC* 12, 199-363).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Mogel, Juan Antonio. 1803. *Confesino ona edo ceimbat gauzac lagundu biar deutseen confesinuari ondo eguiña izateco*. Gasteiz: Fermin Larumbe.

- Mogel, Juan Antonio. 1881 [ca. 1802]. *El doctor Peru Abarca*. Durango: Julian de Elizalde.
- Montes, José Joaquín. 1982. *Dialectología general e hispanoamericana*. Bogotá: Publicaciones del Instituto Caro y Cuervo.
- Mounole, Céline. 2020. Lazarraga eskuizkribuaren gramatika. In Gidor Bilbao, Ricardo Gómez, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgell, *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa*, 67-235. Bilbo: UPV/EHU.
- Mujika, Serapio. 1908. El vascuence en los archivos municipales de Guipúzcoa. *RIEV* 2. 725-733.
- Ondartza, Iker. 2020. *Zenbait ezaugarri araberaren definiziorako*. Gasteiz: UPV/EHUko gradu amaierako lana. <https://addi.ehu.es/handle/10810/49212>.
- Ormaetxea, Jose Luis. 2002. *Aramaioko euskara*. Aramaio: Aramaioko Udala.
- Ormaetxea, Jose Luis. 2008. Otxandioko hizkera: adinaren araberako bariazioa. *Fontes Linguae Vasconum* 108. 249-262.
- Ozaeta, Arantza. 1992. Arrasateko testu zahar bi. *ASJU* 26(3). 793-800.
- Pagola, Rosa Miren. 1991. *Dialektologiaren atarian (euskal dialektologiaren historiara hurbilketa)*. Bilbo: Mensajero.
- Pagola, Rosa Miren (koord.). 2004. *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: bilduma osoaren edizio digitala*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Perea, María Pilar. 2007. Dedialectalization or the death of a dialect: The case of the catalan subdialect spoken in the Costa Brava. *Dialectologia et Geolinguistica* 15. 77-89.
- Petit, Daniel. 2007. Archaisme et innovation dans les langues indo-européennes. *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris* 15. 13-55.
- Reguera, Iñaki. 2012. La brujería vasca en la Edad Moderna: aquelarres, hechicería y curanderismo. In Jesús María Usunariz (arg.), *RIEV. Cuadernos, 9. Akelarre. La caza de brujas en el Pirineo (siglos XVIII-XIX). Homenaje al profesor Gustav Henningsen*, 240-283. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Rodríguez Adrados, Francisco. 1952. *La dialectología griega como fuente para el estudio de las migraciones indoeuropeas en Grecia*. Madrid: Ediciones Clásicas.
- Rollo, William. 1925. *The Basque dialect of Marquina*. Amsterdam: H. J. Paris.
- Ros, Ander. 2011. Nerbioi goieneko euskararako material gehiago: xvii. mende amaierako Urduñako berba zerrenda bat. *ASJU* 45(1). 387-402.
- Ruiz de Larrinaga, Juan. 1954, 1957, 1958. Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte. *BAP* 10. 231-302; *BAP* 13. 220-39, 330-48, 429-452; *BAP* 14. 397-443.
- Santazilia, Ekaitz. 2020 [2015]. Artxibora itzultzearen garrantziaz: Maria Angela de Txakartegiren xviii. mendeko Mutrikuko gutuntxo. *Lapurdum* 20. 271-281.
- Sarasola, Ibon. 1983. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos. *ASJU* 17. 69-212.
- Trask, Robert Larry. 1995. On the history of the Non-Finite Verb Forms in Basque. In José Ignacio Hualde, Joseba Andoni Lakarra & Robert Larry Trask (arg.), *Towards a History of the Basque Language*, 207-234. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Trudgill, Peter. 1982. The contribution of sociolinguistics to dialectology. *Language Sciences* 4(2). 237-250.
- Trudgill, Peter. 1988. On the role of dialect contact and interdialect in linguistic change. In Jacek Fisiak (arg.), *Historical dialectology. Regional and social*, 547-563. Berlin, New York & Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Ulibarri, Koldo. 2010. *Viva Jesus* dotrina: edizioa eta azterketa. *ASJU* 44(2). 41-154.

- Ulibarri, Koldo. 2013. Testuak kokatuz dialektologia historikoan: egiteetarik metodologiara. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba Andoni Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 511-532. Gasteiz: UPV/EHU.
- Ulibarri, Koldo. 2015 *Dotrinazko sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Urgell, Blanca. 1986. Egiaren kantaz I: testua eta iruzkinak. *ASJU* 20(1). 75-148.
- Urgell, Blanca (arg.). 2001. *Pedro Antonio Añibarro. Guero Guero*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Urgell, Blanca. 2020. Arabako euskara zer da? Gogoetak euskalkien mugez eta haien sailkapenaz. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara. Koldo Zuazori gorazarre*, 701-735. Bilbo: UPV/EHU.
- Uribe-Etxebarria, Oxel. 2008. *Euskerazko doktrinia Anzuelako berba moduan* (1825). *ASJU* 42(2). 139-209.
- Uribe-Etxebarria, Oxel. 2011. Gatzagako *Cristau-Doctrinia*: edizioa. *ASJU* 45(1). 139-219.
- Urquizu, Diego Lorenzo. 1737. *Liburu Virginia Santissimien errosario santuena*. Iruña: Joseph Joachin Martinez.
- Veny, Joan. 1985. *Introducció a la dialectologia catalana*. Bartzelona: Enciclopèdia Catalana.
- Villasante, Luis (arg.). 1967. *P. A. Añibarro. Gramática bascongada (1820)*. Donostia: Gráficas Colón.
- Watkins, Calvert. 1966. Italo-Celtic revisited. In Henrik Birnbaum & Jaan Puhvel (arg.), *Ancient Indo-European dialects*, 29-50. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Williamson, Keith. 2004. On chronicity and space(s) in historical dialectology. In Marina Dossena & Roger Lass (arg.), *Methods and data in English historical dialectology*, 97-136. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Zabala, Juan Mateo. 1848. *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaíno*. Donostia: Ignacio Ramón Baroja.
- Zuazo, Koldo. 1998. Euskalkiak, gaur. *Fontes Linguae Vasconum* 78. 191-233.
- Zuazo, Koldo. 2006a. *Deba ibarreko euskara. Dialektologia eta tokiko batua*. Eibar: Badihardugu Euskara Elkartea.
- Zuazo, Koldo. 2006b. Deba ibarreko euskara zaharra. In Joseba Andoni Lakarra & José Ignacio Hualde (arg.), *Studies in Basque and historical linguistics in memory of R. L. Trask = R. L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz*, 1005-1030. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (= *ASJU* 40).
- Zuazo, Koldo. 2014. *Euskalkiak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2017. *Mendebaldeko euskara*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo & Urtzi Goiti. 2016. *Uribe Kosta, Txorierra eta Mungialdeko euskara*. Bilbo: UPV/EHU.
- Zubiaur, José Ramón & Jesús Arzamendi. 1976. El léxico vasco de los refranes de Garibay. *ASJU* 10. 47-144.
- Zuloaga, Eneko. 2010. Nerbioi ibarraren iparraldeko hizkera XVIII. eta XIX. mendeetan (I): Bizente Sarriaren bizkaierazko sermoiak. *ASJU* 44(2). 393-435.
- Zuloaga, Eneko. 2013. Oharrak Nerbioi ibarreko euskara zaharraz eta *Viva Jesús* dotrinaren jatorriaz. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba Andoni Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 593-610. Gasteiz: UPV/EHU.

- Zuloaga, Eneko. 2016. Idatziaren leialtasunaz eta literatur bizkaieraren sorreraz. *Monumenta Linguae Vasconum. III. Jardunaldiak* jardunaldian irakurritako txosten argitaragabea (2016/12/20).
- Zuloaga, Eneko. 2018 [2015]. Diego Lorenzo Urkizuren 1740ko zortzikoak. *ASJU* 49(1/2). 179-201. <https://doi.org/10.1387/asju.18814>.
- Zuloaga, Eneko. 2019. Bizkaiko euskararen barne-banaketak *IbargC* kronikaren arabera. *Litterae Vasconicae* 17. 49-56.
- Zuloaga, Eneko. 2020. *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego-tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/49846>.
- Zumalde, Iñaki. 1986. xviii. mendeko testu euskeriko bat. *RIEV* 31. 933-41.